

Nederlands uit Franse en Chinese mond

Invloed van T1 op de plaatsing van klemtoon in Nederlands als tweede taal?

JOHANNEKE CASPERS & ARIANE VAN SANTEN*

Abstract

It is generally accepted that second language (L2) acquisition is influenced by the learner's first language (L1). In particular, transfer of pronunciation from L1 is regarded as inevitable. For native speakers of Dutch, stressing the wrong syllable in Dutch words is a strong signal of foreignness. In this paper we investigate the possible influence of the prosodic structure of L1 on stress assignment in Dutch as a second language (DL2). A group of French and Chinese DL2 speakers and a control group of native speakers read aloud materials containing both simplex and morphologically complex words with regular and irregular stress patterns. For the Chinese speakers we had no specific predictions, whereas the French speakers were expected to put stress on the final syllable of such words. However, the similarities between the French and the Chinese DL2 speakers strongly outweighed the differences. It seems that both groups have successfully acquired the basic principles of the Dutch stress system. The vast majority of erroneous stress assignments can be interpreted as resulting from the overgeneralization of Dutch phonological and morphological stress rules.

1 Inleiding

Hoe komt het dat je je moedertaal (T1) probleemloos onder de knie krijgt, terwijl het leren van een tweede taal of vreemde taal (T2) zo veel moeite kost en het eindresultaat vrijwel nooit perfect is? Heb je 'last' van je T1 bij het leren van een T2 (negatieve transfer)? Onderzoek naar eventuele transferverschijnselen is niet alleen van belang voor (fundamenteel) inzicht in het proces van tweedetaalverwerving, maar kan ook praktisch nut opleveren: als er duidelijke effecten zijn van de T1 kun je daar je T2-onderwijs op aanpassen.

* De auteurs zijn beiden verbonden aan de Universiteit Leiden, respectievelijk de Opleiding Dutch Studies, P.N. van Eyckhof 3 en de Opleiding Nederlands, P.N. van Eyckhof 1, Postbus 9515, 2300 RA Leiden en verrichten hun onderzoek binnen LUCL (Leiden University Centre for Linguistics). E-mailadressen: J.Caspers@let.LeidenUniv.nl en A.J.van.Santen@let.LeidenUniv.nl.

Het onderzoek waarover zij hier rapporteren is onder hun leiding verricht binnen het kader van een werkgroep waaraan deelnamen: Bart van Bezooijen, Paula Cortés, Linda Hoogervorst, Martijn Kager, Yumi Kim, Lars van Lenteren, Yana Melnikova, Respati Ningsih, Kasia Piotrowska, Adriana Purcaru, Bianca Ras, Tanja Simons en Arvydas Tamosaitis.

Ook wie het Nederlands als tweede taal (NT2) goed spreekt, verraadt zich vaak als een ‘nonnative’ spreker door zijn uitspraak: Nederlanders horen een Chinees spreken over *lijst* in plaats van *rijst*, horen een Engelsman /bed/ zeggen in plaats van /bet/ en een Française *moeilijkHEID* in plaats van *MOEIljkheid* (de hoofdletters geven aan welke lettergreep de meeste nadruk krijgt). Het ‘buitenlandse accent’ van tweede-taalsprekers is zeker medeverantwoordelijk voor het ‘on-Nederlandse’ karakter van hun taalgebruik. Uitspraak wordt gezien als één van de elementen die sprekers vanuit hun moedertaal meenemen, waar ze moeilijk van afkomen, met ongewenste gevolgen voor de beheersing van een tweede taal. Naast negatieve transfer, interferentie, kan er ook sprake zijn van positieve transfer: Engelsen hebben weinig of geen moeite met de uitspraak van de klinker in het Duitse *Wein*, en ook die Nederlanders die de /ei/ sterker diftongeren dan de norm voorschrijft zullen hier in het voordeel zijn. Ons onderzoek betreft een specifiek aspect van de uitspraak: de plaats van de klemtoon binnen een woord.

Het Nederlands is een taal met lexicale klemtoon, dat wil zeggen dat in elk woord een vaste lettergreep het ‘zwaarst’ is. Deze eigenschap van woorden is vastgelegd in het lexicon, en komt bij het spreken tot uitdrukking: we zeggen *teleFOON*, en niet *TElefoon*, of *teLEfoon*. Het systeem dat bepaalt welke lettergreep in een specifiek woord de klemtoon draagt is voor het Nederlands vrij complex (in elk geval complexer dan een systeem waarbij een vaste syllabe de klemtoon draagt, zoals in het Pools de voorlaatste). Wanneer tweedetaalsprekers van het Nederlands de klemtoon in een specifiek woord niet op de juiste lettergreep realiseren wordt dat door moedertaalsprekers direct opgemerkt; een ‘buitenlands accent’ wordt dan ook deels door foutieve klemtoonplaatsing veroorzaakt.

De vraag die hier centraal staat is in hoeverre het plaatsen van de klemtoon door T2-sprekers gerelateerd kan worden aan de structuur van de moedertaal van de spreker: is er invloed – negatief, maar mogelijk ook positief – van de T1 op de realisatie van hoofdklemtoon in het Nederlands als tweede taal? In tweede instantie hebben we ook gekeken naar eigenschappen van de T2, het Nederlands: hebben buitenlanders zich de Nederlandse klemtoonsystematiek in meerdere of mindere mate eigen gemaakt en varieert die beheersing afhankelijk van specifieke aspecten van die systematiek?

Voor ons onderzoek hebben we gekozen voor een taal met een min of meer vaste klemtoonpositie (Frans) en een taal zonder klemtoon (Chinees). Een groep Franse en Chinese sprekers van het Nederlands als tweede taal (NT2), plus een controlegroep van moedertaalsprekers (NT1), produceerden een aantal geselecteerde Nederlandse woorden. Deze woorden zijn zo gekozen, dat ze al of niet in overeenstemming zijn met de Nederlandse klemtoonsystematiek, en in lengte variëren van twee tot vier syllabes. Per item is vervolgens door moedertaalsprekers van het Nederlands vastgesteld op welke syllabe de klemtoon is gerealiseerd, waarna de data verder werden geanalyseerd.

Allereerst schetsen we nu de theoretische achtergrond van ons onderzoek: in paragraaf 2 gaan we in op de noties ‘transfer’ en ‘klemtoon’. In paragraaf 3 is de Nederlandse klemtoonsystematiek aan de orde. In paragraaf 4 behandelen we de methode die we hebben gehanteerd, waarna in paragraaf 5 de resultaten volgen. We sluiten af met conclusies en discussie (6).

2 Transfer en klemtoon

2.1 Transfer

De transferhypothese (zie Odlin 1989) – de voorspelling dat de eerste taal invloed heeft op het verwerven van een tweede taal – vindt zijn oorsprong in het idee dat ingesleten gewoontes lastig kunnen worden afgeleerd. Het ‘meenemen’ van kennis van de moedertaal naar een tweede taal kan een positief effect hebben als de betrokken talen in een bepaalde eigenschap overeenkomen. Vooral negatieve transfer (of *interferentie*), het ten onrechte overbrengen van een structuur uit de T1 naar de T2, is onderwerp van onderzoek geweest. Er zijn veel studies die aantonen dat er inderdaad invloed is van de moedertaal bij het verwerven van een tweede taal, maar over de mate en aard van deze invloed lopen de opvattingen sterk uiteen, en er is dan ook geen allesomvattende theorie betreffende negatieve transfer. Het optreden ervan is moeilijk te voorspellen, maar het verschijnsel is wel aantoonbaar op alle linguïstische domeinen, van uitspraak, lexicon en morfologie tot syntaxis en pragmatiek. Vooral op het gebied van de uitspraak is de invloed van de moedertaal duidelijk aanwezig (en hardnekkig, zie o.a. Ellis 1985, Odlin 2003).

Uit onderzoek van Anderson-Hsieh, Johnson & Koehler (1992) komt naar voren dat niet alleen een ‘nonnative’ uitspraak van segmenten, maar vooral een ‘nonnative’ prosodie (aspecten als melodie, luidheid en tempo) bepalen hoe buitenlands een spreker klinkt. Subjectieve oordelen over de uitspraak van een niet-moedertaalspreker zijn veelal gebaseerd op wat men als ‘verstaanbaar’ ervaart, en de vraag die Anderson-Hsieh et al. stelden is in welke mate dit oordeel wordt bepaald door aantoonbare afwijkingen op het gebied van de prosodie (zoals klemtoonfouten, intonatiefouten, fouten in timing, frasering en ritme), de segmenten (verwisselen of fout uitspreken van klanken) en de syllabestructuur (toevoegen, omwisselen of weglaten van segmenten of syllaben). Daartoe vergeleken ze impressionistische oordelen over de uitspraak van niet-moedertaalsprekers van het Engels met een gedetailleerde fonologische analyse van hetzelfde materiaal waarop het uitspraakoordeel was gebaseerd. Prosodie bleek daarbij het sterkst samen te hangen met de uitspraakscores, waaruit de conclusie getrokken kan worden dat fouten in linguïstische aspecten als klemtoonplaatsing en zinsmelodie sterk bijdragen aan het ‘nonnative’ klinken van de betrokken spreker.

Uit verkennend onderzoek met betrekking tot het Nederlands (Van Heuven, Kruyt & De Vries 1981; Van Heuven & De Vries 1981) is gebleken dat bij het oordeel over het Nederlands van buitenlandse arbeiders “de mate van buitenlandsheid in gelijke mate bepaald wordt door syntactische en fonische aspecten van het taalgebruik, maar de begrijpelijkheid eerder door prosodische factoren” (Van Heuven et al. 1981:171).

Dat transfer op het gebied van prosodie ook tot problemen zou kunnen leiden bij de waarneming (perceptie) van een tweede taal blijkt uit ander onderzoek (zie Chun 2002, Wennerstrom 1994). Dit betekent dat fouten in de prosodie van een tweede taal niet alleen een ‘buitenlands accent’ kunnen veroorzaken, maar dat er als gevolg van fouten in zowel de waarneming als de productie van prosodie ook problemen zouden kunnen ontstaan in de communicatie.

Het onderzoek naar de invloed van de prosodische structuur van de T1 op de verwerking van de prosodie van de T2 staat nog in de kinderschoenen. Zeer recente studies lijken

echter de transferhypothese te ondersteunen. Zo concludeert Rasier (2006) dat er sprake is van transfer van de plaats van het zinsaccent in het Nederlands van moedertaalsprekers van het Frans. Ons onderzoek heeft betrekking op een ander deel van de prosodie, namelijk woordklemtoon.

2.2 *Wat is klemtoon?*

Alle meerlettergrepige woorden in het Nederlands hebben klemtoon (*teleFOON*), en de meeste eenlettergrepige woorden ook (*HUIS*). Er zijn daarnaast een aantal eenlettergrepige functiewoorden die geen klemtoon hebben, zoals *'m* en *d'r* (zogenaamde clitische voornaamwoorden), en bijvoorbeeld het lidwoord *de*. Klemtoon is een eigenschap van het woord; welke syllabe het 'prosodisch hoofd' is, is vastgelegd in het lexicon.

Beklemtoonde syllabes worden anders uitgesproken dan onbeklemtoonde syllabes. Vaak krijgt een beklemtoonde syllabe een opvallende toonhoogtebeweging, maar als het betreffende woord binnen de uiting geen prominente functie heeft (i.e., niet in focus staat) wordt de klemtoon alleen via een verlenging van de betreffende syllabe gerealiseerd, plus een vergroting van de luidheid (Van Heuven 2002).

Niet alle talen hebben klemtoon, en in de talen die wel klemtoon hebben is het verschijnsel niet altijd woordonderscheidend. Zo hebben het Hongaars en Pools een vaste klemtoonpositie – altijd op de eerste respectievelijk altijd op de voorlaatste lettergreep – wat betekent dat er in die talen geen minimale klemtoonparen kunnen bestaan.

Talen zonder klemtoon hebben veelal een andere manier om woordvormen via prosodie van elkaar te onderscheiden, namelijk lexicale toon. Hierbij is het toonhoogteverloop binnen een syllabe bepalend; afhankelijk van het specifieke toonhoogtepatroon krijgt eenzelfde klankenreeks een andere betekenis. Zo kan de klankcombinatie [ma] in het Mandarijn Chinees vier verschillende onafhankelijke betekenissen hebben: met een hoge vlakke toon betekent het 'moeder', met een stijgende toon 'hennep', met een duikende toon – dalend en direct weer stijgend – 'paard' en met een dalende toon 'vloeken' (Rietveld & Van Heuven 1997:241).

2.3 *Klemtoon in T2*

Voor het onderhavige onderzoek naar de invloed van de prosodische structuur van de moedertaal op de plaatsing van klemtoon in het Nederlands is gekozen voor een T1 met een vaste klemtoonpositie (het Frans, maar zie hieronder) en een T1 zonder klemtoon, maar met lexicale toon (het Chinees).

Over het algemeen wordt aangenomen dat het Frans woordfinale klemtoon heeft. Recente inzichten wijzen er echter op dat de prosodie van het Frans niet wordt beregeld op woordniveau, maar dat het relevante domein de fonologische frase is (Beyssade, Delais-Roussarie, Doetjes, Marandin & Rialland 2004). Niet de notie klemtoon is daarmee relevant voor het Frans, maar de notie metrisch accent, en dat is geen deel van de lexicale eigenschappen van een woord, maar wordt toegekend aan de frase, die meestal bestaat uit een inhoudswoord en alle functiewoorden die er bij horen. Dit metrische accent – primair door een fikse verlenging gemarkeerd, soms ook door een melodische beweging, beide op de laatste syllabe van de frase – komt in de praktijk op de finale lettergreep van elk lexicaal

item terecht, behalve als die een sjwa bevat, zoals in *analyse* (Beysade et al. 2004:467). Hieruit zou je de voorspelling kunnen afleiden dat moedertaalsprekers van het Frans van elk inhoudswoord de laatste syllabe prosodisch zullen markeren (behalve als die een sjwa bevat).

Dupoux, Pallier, Sebastian & Mehler (1997) leveren experimentele evidentie voor de visie dat het Frans geen klemtoon heeft. Zij vergeleken de klemtoonwaarneming van moedertaalsprekers van het Spaans (een taal met distinctieve woordklemtoon) met die van moedertaalsprekers van het Frans in een serie experimenten. De Franse proefpersonen bleken veel meer moeite te hebben met het herkennen van de klemtoonplaats dan de Spaanse proefpersonen. Daarnaast waren ze heel goed in staat klemtooninformatie in bepaalde taken te negeren, wat de Spaanse proefpersonen niet konden. Tegelijkertijd bleken de Franse sprekers wel in staat de akoestische correlaten van klemtoon waar te nemen. De conclusie van Dupoux et al. luidt dat de Franse proefpersonen klemtooninformatie waarschijnlijk wel gebruiken om bijvoorbeeld woord- of frasegrenzen te vinden, maar geen gebruik maken van deze informatie op lexicaal niveau. Ze zijn als het ware 'klemtoondoof'.

Wanneer klemtoon niet goed wordt waargenomen is er mogelijk ook een probleem met de productie ervan. Heiderscheidt & Hiligsmann (2000) bevat verslag van onderzoek naar de productie van klemtoon door Franstalige leerders van het Nederlands als vreemde taal. In het voorgelezen tekstmateriaal werd in 57,5% van de gevallen een correct generaliseerde klemtoonpositie gevonden. Op basis van een nadere analyse van de gegevens trekken de auteurs de conclusie dat de NT2-sprekers onder invloed van hun moedertaal de klemtoon veelal op de laatste lettergreep realiseren.

Zeer recent werk van Roosman (2006) laat zien dat sprekers van een klemtoontaal (het Toba Batak) de klemtoon van een andere klemtoontaal – het Nederlands – beter realiseren dan sprekers van een niet-klemtoontaal (Betawi Maleis). Zij concludeert dan ook dat er invloed is van het prosodische systeem van de moedertaal bij het spreken van een tweede taal met een ander prosodisch systeem.

Het Chinees zoals gesproken in Beijing is een toontaal en kent geen klemtoon. De taal heeft vier verschillende lexicale tonen, plus een neutrale toon (Kratochvil 1998). Lettergrepen moeten afhankelijk van de betekenis worden uitgesproken met een specifiek toonhoogtepatroon; een verkeerd uitgesproken lexicale toon leidt tot onverstaanbaarheid. Lexicale tonen worden niet alleen met toonhoogteverloop maar ook met luidheid gemarkeerd, met uitzondering van de neutrale toon, die geen opvallende prosodische markering krijgt. Dit betekent dat lettergrepen met neutrale tonen prosodisch weinig opvallend zijn. Hieruit zou kunnen worden afgeleid dat moedertaalsprekers van het Chinees in een tweede taal niet per se de neiging hebben op elke syllabe opvallende prosodische markeringen te maken. De sprekers van het Chinees die deelnamen aan het onderhavige onderzoek spraken allen Engels, wat inhoudt dat zij al enige ervaring hadden met een klemtoontaal.

Het klemtoonsysteem van het Nederlands wijkt sterk af van de systemen in de gekozen talen. Onze verwachting was dat de Fransen de neiging zouden hebben de klemtoon op de laatste lettergreep te leggen. Voor de Chinese proefpersonen waren er geen gerichte voorspellingen; tussen Nederlandse en Chinese woorden bestaat geen enkele verwacht-

schap, en daarnaast valt er niets te zeggen over invloed van het toonsysteem op klemtoonplaatsing.

● 3 De Nederlandse klemtoonsystematiek

Ons onderzoek hebben wij beperkt tot de realisatie van hoofdklemtoon in Nederlandse woorden. De meeste woorden hebben naast een prominente klemtoon ook nog een bij- of nevenklemtoon, zoals bijvoorbeeld *democratIE*, met hoofdklemtoon op *TIE* en bijklemtoon op *DE*, maar hier bespreken we alleen de hoofdklemtoon, ofwel de woordklemtoon.

Op het eerste gezicht lijkt er niet veel regelmaat te ontdekken in de Nederlandse woordklemtoon: op de eerste syllabe (*VIJand*) of de tweede (*baRAK*), op de stam (*VRIEND-schap*) of het suffix (*vrienDIN*), maar als we preciezer kijken blijken er wel degelijk regelmatigheden en patronen te ontdekken. Allereerst moeten we onderscheid maken tussen ongelede en gelede woorden. Bij ongelede woorden is de plaats afhankelijk van fonologische factoren, maar bij gelede woorden speelt daarnaast de morfologische structuur een belangrijke rol, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het verschil tussen de afleiding *puberTEIT* en de samenstelling *PUBertijd*.

Dat klemtoon in Nederlandse ongelede woorden een onsystematische indruk maakt, heeft zeker te maken met de manier waarop onze woordenschat is opgebouwd, die naast oorspronkelijk Nederlandse woorden ook woorden bevat die ontleend zijn aan andere talen, zoals het Frans en het Latijn – soms via het Frans –, en die bovendien in verschillende mate aangepast zijn. Als gevolg daarvan vertoont het Nederlandse klemtoonpatroon een mix van patronen: op de eerste syllabe (Germaans), op de laatste (Frans) en op de voorlaatste of voorvoorlaatste (Latijn; Van Marle 1980). Zo is *kaNON* een Frans leenwoord, en is *CAnon* ontleend aan het Latijn. Omgekeerd zijn zowel *pijler* als *pilaar* ontleend aan het Latijn, maar in *PIJler* is de klemtoon verschoven naar de eerste syllabe, met reductie tot sjwa in de tweede, en in *piLAAR* zien we de Franse eindklemtoon (Booij 1995:100).

Toch is het niet zo dat Nederlanders per woord moeten leren waar de klemtoon ligt, er is wel degelijk sprake van een synchrone systematiek. Nouveau (1994:82), die zelfs spreekt van “an intricate stress system where the diversity in syllable structure and numerous exceptional forms obscure the dominant stress patterns”, laat zien dat Nederlandse kinderen van vier jaar het klemtoonsysteem toch al aardig onder de knie hebben. T2-sprekers van het Nederlands ondervinden bij hun realisering van klemtoon mogelijk invloed van de prosodische structuur van hun moedertaal, maar ook is het denkbaar dat ook zij zich – voor een deel – de Nederlandse klemtoonsystematiek hebben eigen gemaakt. Daarom zijn we bij ons onderzoek uitgegaan van een aantal primaire Nederlandse klemtoongeneralisaties, waarmee we hebben geprobeerd regelmatige gevallen van onregelmatige te scheiden.¹

Bij de Nederlandse klemtoon spelen zowel aantal als kwaliteit van de syllabes een rol, ofwel: klemtoon is in het Nederlands trocheïsch, maar ook kwantiteitsgevoelig. Trocheïsch

1 Wij baseren ons daarbij voornamelijk op Kooij & van Oostendorp 2003, die op hun beurt het meeste onlenen aan Trommelen & Zonneveld 1989. Voor een duidelijk overzicht van klemtoon in ongelede woorden – wederom op basis van Trommelen & Zonneveld 1989 – zie ook Nouveau (1994:7-46).

wil zeggen dat de klemtoon ligt op de voorlaatste syllabe van een woord (Kooij & Van Oostendorp 2003:108, Booij 1995:101). Gegeven de ‘opbouw’ van klemtoon vanaf de rechterkant, concluderen Kooij & Van Oostendorp (2003:108) dat de basisvorm van het wordeinde derhalve een trochee is: *NATie*, *TOEkan*, *PASta*, *HAVen*, *TAFel*.²

Afhankelijk van de kwaliteit van een syllabe, kan dit patroon doorbroken worden. De eerste generalisatie is, dat een syllabe met een sjwa nooit klemtoon kan krijgen. In *beVEL* draagt daarom de tweede, laatste syllabe klemtoon. Ook woorden als *baNAAN*, *kanTOOR*, *koPIJ* en *laWAAI* vormen geen trochee: het trocheïsche patroon wordt hier doorbroken doordat hun laatste syllabe superzwaar is, en daarom klemtoon draagt. Superzwaar is een syllabe die bestaat uit een lange klinker gevolgd door één of meer consonanten, uit een korte klinker gevolgd door minstens twee consonanten, of uit een diftong.³

Tweesyllabige woorden hebben, met andere woorden, klemtoon op de voorlaatste syllabe indien het woord eindigt met een sjwa-syllabe, een syllabe met een open klinker, of een gesloten syllabe. Is de laatste syllabe superzwaar, of is de eerste een sjwa-syllabe, dan valt de klemtoon op de laatste syllabe.

Daarmee zijn we er nog niet, want in woorden van drie of meer lettergrepen is de systematiek wat ingewikkelder. Allereerst is er een hoofdbepijking: klemtoon kan ook vallen op de derde syllabe van rechts, maar nooit op de vierde, want de Nederlandse klemtoon is begrensd door een venster (‘window’) van drie syllabes, gerekend vanaf de rechter woordgrens; de hoofdklemtoon kan alleen op een syllabe binnen dit venster vallen (Kooij & Van Oostendorp 2003:106; Nouveau 1994:12).

Nu hebben heel veel Nederlandse drie- en viersyllabige woorden, net als tweesyllabige, klemtoon op de voorlaatste lettergreep. Dat geldt voor woorden die eindigen op een syllabe met een sjwa (*spekTAKel*, *kaRAKter*), en ook voor woorden die eindigen op een lange vocaal, met als voorlaatste syllabe een gesloten syllabe (*aGENda*, *emBARgo*) of een lange vocaal (*biKIni*, *teleVISie*). Tenslotte krijgen we eveneens een trochee als laatste en voorlaatste syllabe gesloten zijn: *GIBRALtar*.

Woorden die eindigen op een superzware syllabe krijgen ook hier eindklemtoon (*katheDRAAL*, *heteroGEEN*). Op een trochee eindigen evenmin woorden met een gesloten eindsyllabe, met daaraan voorafgaand een open syllabe; zij krijgen klemtoon op de voorlaatste syllabe: *ALmanak*, *BARiton*.

In gelede woorden spelen bij klemtoon morfologische eigenschappen een primaire rol. De woordsoort is van belang, zoals Schultink (1977) laat zien, maar ook de morfologische structuur. Omdat in ons onderzoek bij de gelede woorden alleen zelfstandige naamwoorden zijn opgenomen, beperken we ons hier tot de klemtoonsystematiek van nominale samenstellingen en afleidingen.

In samenstellingen vormen de samenstellende delen een eigen domein van lettergreepverdeling, en valt de grens tussen de delen samen met een syllabegrens (Booij 2002:168).

- 2 De sterke voorkeuren voor een trochee aan het wordeinde speelt, zoals Van Haeringen (1947) al constateerde, ook een belangrijke rol bij de distributie van *-s* en *-en* in het Nederlandse meervoud (*CAnon/CAnons* vs. *kaNON/kaNONnen*). Zie in dit verband ook gevallen van stamallomorfie als *presenTAtors* naast *presentaTOren*.
- 3 Ook in woorden als *pensiOEN*, *staTUUT* en *paraSIET* is sprake van een superzware eindsyllabe. Wij volgen hier Booij (1995:15) die laat zien dat /i/, /y/ en /u/ weliswaar fonetisch kort zijn (behalve voor r), maar zich fonologisch gedragen als lange vocalen.

De samenstelling *broodeend* spreken we niet uit als *bro-deend*, maar als *brood-eend*.⁴ In dit voorbeeld waarin de morfologische structuur de syllabestructuur bepaalt, zien we ook dat klemtoontoekenning anders verloopt dan in ongelede woorden: geen klemtoon op de tweede, superzware syllabe. In Nederlandse nominale samenstellingen ligt de klemtoon altijd op het eerste lid,⁵ en wel op die syllabe waarop die ook ligt bij het enkelvoudige woord: *ROtanstoel*, *baRAKkenstelsel*. Dat is ook het geval bij bisyllabische samenstellingen die als rechterlid een superzware syllabe hebben: *MESTvaalt*, *BEDtijd*. Uitzonderingen, met klemtoon op het tweede lid, zoals *stadHUIS* en *boerenZOO*n, zijn louter lexicaal bepaald.

In een afleiding als *wree-daard* smelt het suffix samen met het basiswoord, met syllabificatie als in een ongeleed woord. Dat wil echter nog niet zeggen dat klemtoontoekenning ook volgens die systematiek plaatsvindt. Het is immers *WREEDaard*, en niet *wreeDAARD*, zoals je op grond van de superzware laatste syllabe zou verwachten. Volgens Kooij & Van Oostendorp (2003:123) ligt klemtoon in morfologisch complexe woorden dan ook op de stam, althans in het inheemse deel van de woordenschat. Gesuffigeerde zelfstandige naamwoorden (waar wij ons toe beperken) handhaven de klemtoon van het basiswoord.

Er zijn daarnaast drie Nederlandse suffixen die zelf klemtoon krijgen, namelijk *-in*, *-es* en *-(er)ij*. Deze klemtoondragende suffixen⁶ zijn ook samensmeltend, zoals blijkt uit *hel-din*, *voog-des* en *voog-dij*, maar klemtoon krijgen ze niet volgens de systematiek van ongelede woorden, althans niet die op *-in* en *-es*, die immers geen superzware syllabe vormen. Niet hun fonologische, maar hun morfologische structuur bepaalt hier dus de klemtoonplaats, maar ze wijken af van de morfologische klemtoonsystematiek met klemtoon op de stam.

Kort samengevat gaat het in ons onderzoek om de volgende primaire klemtoongeneralisaties:

- (a) nooit klemtoon op de sjwa
- (b) ongelede woorden:
 - trocheïsch klemtoonpatroon
 - op laatste syllabe als die superzwaar is
- (c) gelede woorden:
 - in samenstellingen klemtoon op het 1^e lid
 - in afleidingen op het basiswoord.

4 Hierop bestaan wel lexicale uitzonderingen, zoals *tan-darts* of *aar-dappel*.

5 Dit geldt voor tweeledige samenstellingen; bij meerledige ligt de zaak ingewikkelder: naast *LANDbouwbeurs* komen bijvoorbeeld *staatsBOSbeheer* of *groteMENSendrankje* voor. Zie daarvoor Langeweg & Slootweg (1988). Omdat we dit type samenstellingen niet in ons onderzoek hebben opgenomen, gaan we daar hier niet op in.

6 De meeste klemtoondragende suffixen zijn non-native suffixen, zoals *-eel*, *-aal*, *-ief*, *-iteit*. Ze smelten altijd samen met het basiswoord, zoals blijkt uit de syllabificatie van bijvoorbeeld *fun-da-men-teel*, dat zich dus fonologisch als een ongeleed woord gedraagt, ook wat klemtoontoekenning betreft: klemtoon op de laatste, superzware syllabe, zoals in het ongelede *kaNEEL*. Dit type woorden hebben we in onze selectie dan ook opgenomen als ongeleed.

4 Methode

In de volgende paragrafen wordt nader ingegaan op de structuur van het stimulusmateriaal (4.1), op de gevolgde procedure bij het verzamelen van het materiaal (4.2), de gekozen sprekers (4.3) en de vaststelling van de gerealiseerde klemtoonpositie (4.4).

4.1 Stimulusmateriaal

Zoals we in paragraaf 3 hebben gezien, vertonen de gelede en ongelede woorden ieder een eigen klemtoonssystematiek. In ons onderzoek wilden we voor beide categorieën woorden de eventuele invloed van de moedertaal nagaan, waarbij we gekozen hebben voor woorden van twee, drie en vier syllabes; ongelede woorden van meer dan vier syllabes zijn betrekkelijk schaars, en gelede woorden zijn in dat geval tamelijk complex gestructureerd.

Binnen de gekozen woorden hebben we niet alleen gevarieerd naar aantal syllabes, maar ook naar regelmaat. Wat de ongelede woorden betreft hebben we ons beperkt tot twee hoofdaspecten, het trocheïsch karakter en de kwantiteitsgevoeligheid. Als regelmatig hebben we daarom geselecteerd twee, drie- en viersyllabige woorden die volgens de regels eindigen op een trochee (*ATlas, anDIJvie, synaGOge*), dan wel klemtoon hebben op een superzware laatste lettergreep (*eNORM, lediKANT, heteroGEEN*).⁷ Woorden die daarvan afwijken rekenen we tot de onregelmatige. Dat zijn de woorden die niet eindigen op een trochee, waar die regelmatig zou zijn, zoals *PAGina* en *harMONica*, met klemtoon op de derde syllabe van rechts, en *baRAK* met klemtoon op de laatste zonder dat die superzwaar is; verder ook die woorden die eindigen op een superzware syllabe, maar niettemin geen eindklemtoon krijgen, zoals *Llchaam* en *HOSpitaal*.⁸

Ook bij de gelede woorden hebben we gekozen voor woorden met een systematisch klemtoonpatroon én uitzonderingen daarop. De klemtoon van samenstellingen hebben we als onregelmatig getypeerd als die op het rechterlid ligt, zoals in *boerenZOOIn*; die vormen een betrekkelijk kleine, uitzonderlijke categorie. In onze selectie zitten alleen driesyllabige onregelmatige samenstellingen (N= 6). Het aantal regelmatige samenstellingen in ons materiaal is mede daarom groter dan het aantal onregelmatige: samenstellingen met als tweede lid een woord dat bestaat uit een fonologisch superzware syllabe, type *LANDmacht* en *WATERkraan*; daarnaast samenstellingen met als rechterlid een afleiding op *-ing*, eveneens met een regelmatig klemtoonpatroon op het eerste lid. Bij de afleidingen hebben we gekozen voor woorden op *-schap, -heid* en *-ing*, waarin het suffix zelf geen klemtoon draagt en evenmin invloed heeft op de plaats van de klemtoon in het basiswoord. Naast deze regelmatige gevallen is ook hier een beperkt aantal woorden met een onregelmatig

7 Ook de klemtoon in *kameleON* hebben we als regelmatig getypeerd, hoewel de laatste lettergreep niet superzwaar is. De doorslag heeft hier voor ons gegeven het grote aantal woorden op *-on* met eindklemtoon (*tampon, medaillon, etalon, accordeon, bandoneon* en vele andere).

8 De nadruk die we gelegd hebben op het trocheïsch karakter achten wij behalve door de dominantie van dit patroon ook gerechtvaardigd door de vele gevallen waarin taalgebruikers tegen de lexicale norm in de klemtoon aanpassen. Booij (1977:67) noemt *paGIna, normalLter* en *cataLOgus*. In alledrie deze gevallen hebben wij de trochee als regelmatig opgevat, en de normklemtoon dus als onregelmatig.

klemtoonpatroon opgenomen: afleidingen waarbij de klemtoon niet ligt op de stam maar op het suffix, namelijk *-in* of *-es*. De qua klemtoon onregelmatige gelede woorden hebben dus allemaal eindklemtoon (namelijk op het suffix dan wel op het rechterlid van de samenstelling), en alle regelmatige gelede woorden hebben niet-finale klemtoon. Voor een volledig overzicht van alle woorden verwijzen wij naar de appendix.

4.2 Procedure

Van de gekozen woorden is een deel verwerkt in een samenhangende tekst (N= 64), en een deel opgenomen in een lijst (N= 52). Door niet alleen een lijst woorden maar ook een tekst te laten voorlezen, hebben we geprobeerd de situatie, en daarmee het taalgebruik, iets minder formeel te maken. De woorden in de lijst waren alfabetisch geordend en werden aan de ene helft van de proefpersonen van a tot z aangeboden en aan de andere helft in de omgekeerde volgorde (dit om eventuele volgorde-effecten te balanceren).

De proefpersonen namen op individuele basis aan het onderzoek deel. Als eerste werd hun een lijst met vragen over leeftijd, kennis van talen, gevolgd onderwijs in NT2 en duur van hun verblijf in Nederland voorgelegd. Daarna werden de instructies voor het voorlezen doorgenomen en mochten ze de tekst één maal doorlezen. Tenslotte werd de proefpersoon in de opnamecabine geïnstalleerd en werden voorgelezen tekst en losse woorden via het spraakanalyseprogramma Praat (Boersma & Weenink 2004) digitaal opgenomen op de harddisk van een pc.

4.3 Proefpersonen

Per moedertaal werden vijf sprekers gezocht.⁹ Omdat over het algemeen wordt aangenomen dat de invloed van de moedertaal op de tweede taal sterker is in de vroege fasen van de taalverwerving, werd gezocht naar beginnende NT2-sprekers. Er kon echter niet gewerkt worden met ‘absolute beginners’, omdat enige kennis van het Nederlands voorwaarde is voor het kunnen voorlezen van het materiaal.

De groep Chinese sprekers bestond uit eerstejaars studenten van de opleiding Dutch Studies aan de Universiteit Leiden. De drie vrouwen en twee mannen hadden ruim een half jaar intensieve Nederlandse les achter de rug, waren tussen de 24 en 28 jaar oud, en spraken allen redelijk tot goed Engels. De groep Franse sprekers van het Nederlands was minder homogeen van samenstelling, omdat het moeilijk bleek Franse NT2-sprekers te vinden. De leeftijd van de vier vrouwen en één man lag tussen de 20 en 34 jaar, ze hadden tussen de 6 maanden en 8 jaar onderwijs in het Nederlands gevolgd en gaven allen aan een redelijk spreekvaardigheidsniveau in het Nederlands te hebben. Daarnaast spraken ze allen in meerdere of mindere mate Engels.

De drie vrouwelijke en twee mannelijke Nederlandse proefpersonen waren tussen de 20 en 25 jaar oud en volgden allen een academische opleiding.

⁹ Labov (1972:204) meent dat bij onderzoek naar sociale variatie volstaan kan worden met 5 informant per cel.

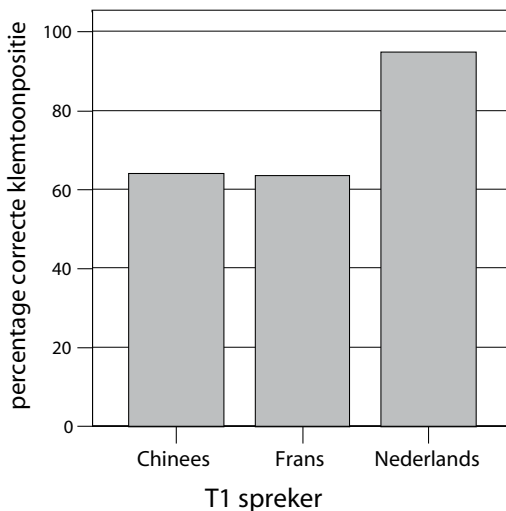
4.4 Vaststelling gerealiseerde klemtoonpositie

Per proefpersoon is van elk uitgesproken testwoord door drie moedertaalsprekers (in afzonderlijke sessies) bepaald op welke syllabe de klemtoon was gerealiseerd, waarbij (indien nodig) kon worden aangegeven dat niet duidelijk was waar de klemtoon lag. Voor het afluisteren van het materiaal is opnieuw gebruik gemaakt van *Praat* (Boersma & Weenink 2004). Bij het vaststellen van de klemtoonpositie is uitsluitend afgegaan op de auditieve waarneming. Als de oordelen van twee of drie luisteraars gelijk waren, is dat als de klemtoonpositie beschouwd, bij minder dan twee gelijke oordelen was er geen consensus en is de betreffende klemtoonplaats als fout getypeerd.

5 Resultaten

5.1 Effecten van moedertaal en type woord

Een drieweg variatieanalyse met percentage correct geplaatste klemtoon als afhankelijke variabele laat een significante invloed zien van de factor moedertaal ($F_{(2,1692)} = 110.48$, $p < .001$). Dit effect komt echter helemaal voor rekening van het onderscheid tussen moedertaalsprekers enerzijds en de groep niet-moedertaalsprekers anderzijds. Een post-hoc analyse (SNK) laat zien dat de verzameling Nederlandse proefpersonen – zoals te verwachten was – significant meer correcte klemtonen (95%)¹⁰ produceert dan de niet-moedertaalsprekers (64% correct voor zowel de Franse als de Chinese sprekers van het Nederlands), zie figuur 1.

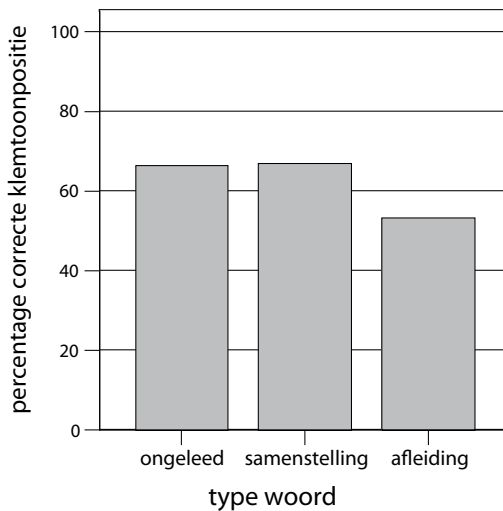

Figuur 1. Percentage correcte klemtoonpositie voor de verschillende moedertalen.

¹⁰ In de data van de controlegroep zaten 30 fout geplaatste klemtonen.

Omdat onze aandacht uitgaat naar de invloed van de moedertaal op de verwerving van het Nederlands als tweede taal worden de data van de Nederlanders hier verder buiten beschouwing gelaten.

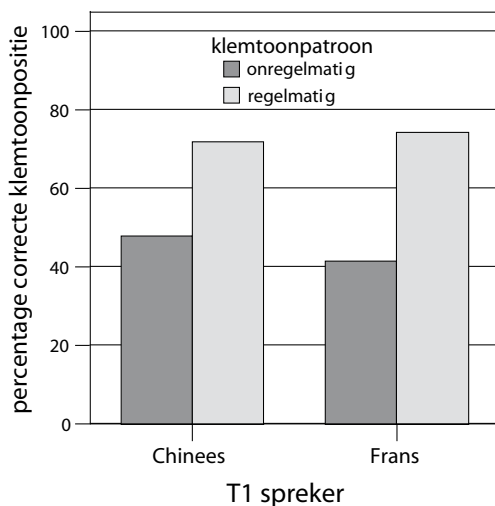
Wanneer alleen gekeken wordt naar de data van de Chinese en Franse moedertaalsprekers bestaat er geen hoofdeffect meer van de factor moedertaal ($F_{(1,1128)} = 1.64$, ins.); dit betekent dat door beide groepen NT2-sprekers gemiddeld evenveel klemtoonfouten worden gemaakt. Er zijn daarbij significante effecten te zien van het type woord (ongeleed, samenstelling of afleiding, $F_{(2,1128)} = 8.88$, $p < .001$), het aantal syllaben ($F_{(2,1128)} = 18.78$, $p < .001$) en van de regelmatigheid van de klemtoonpositie ($F_{(1,1128)} = 126.93$, $p < .001$). Post-hoc analyses tonen aan dat het bij de afleidingen wat vaker fout gaat (53% correct) dan bij de ongelede woorden of de samenstellingen (respectievelijk 66% en 67% correct), zie figuur 2.

Figuur 2. Percentage correcte klemtoonpositie voor de verschillende woordtypes.

Daarnaast worden er minder fouten gemaakt bij de tweesyllabige woorden (80% correct) dan bij de drie- en viersyllabige woorden (respectievelijk 58% en 53% correct). Dit betekent dat de woorden van twee syllaben makkelijker waren dan de langere woorden, maar dat er tussen de drie- en viersyllabige woorden geen significant verschil bestaat. Verder worden er duidelijk veel minder fouten gemaakt bij de regelmatige gevallen (73% correct) dan bij de woorden met een onregelmatig klemtoonpatroon (45% correct).

Er bestaat een significante interactie tussen de factoren moedertaal en regelmaat ($F_{(1,1128)} = 4.10$, $p < .05$), zie figuur 3. Voor de groep Franse NT2-sprekers blijkt het effect van regelmaat van het klemtoonpatroon wat uitgesprokener dan voor de Chinese NT2-sprekers: onregelmatige woorden gaan iets vaker fout en regelmatige woorden gaan iets vaker goed.

Figuur 3. Percentage correcte klemtoonpositie voor de regelmatige en onregelmatige gevallen, uitgesplitst naar moedertaal (Chinees vs. Frans).

Daarnaast is er interactie tussen het type woord en de regelmaat van het klemtoonpatroon ($F_{(2,1128)} = 13.86, p < .001$). Regelmatige samenstellingen blijken het makkelijkst en onregelmatige samenstellingen het moeilijkst; de ongelede woorden en de afleidingen zitten daar tussenin.

Het feit dat de beide groepen sprekers ongeveer evenveel klemtoonfouten maken betekent niet automatisch dat de aard van deze fouten ook voor beide groepen dezelfde is. In paragraaf 5.2 worden daarom de gegevens van de Franse NT2-sprekers verder geanalyseerd; paragraaf 5.3 bevat een nadere analyse van de gegevens van de Chinese proefpersonen. Daarbij wordt tevens ingegaan op alle relevante significante effecten.

5.2 Franse NT2-sprekers

Tabel 1 laat de frequentie van correcte en incorrecte klemtoonrealisaties zien voor ongelede en gelede woorden geproduceerd door de Franse proefpersonen, gescheiden in regelmatige en onregelmatige gevallen. Het is duidelijk dat binnen de groep ongelede woorden het percentage foute klemtonen het hoogst is bij de woorden met een onregelmatige klemtoonpositie: in ongeveer de helft van de gevallen wordt de klemtoon dan niet op de juiste syllabe gelegd (48% incorrect). Bij de regelmatige woorden gaat het in driekwart van de gevallen goed (77% correct). Bij de gelede woorden is het beeld voor de regelmatige gevallen ongeveer hetzelfde – 72% correct – maar bij de onregelmatige gevallen anders: slechts een vijfde van die gevallen gaat goed (18% correct).

type woord	klemtoonpatroon	gerealiseerde klemtoonpositie		totaal
		correct	incorrect	
ongeleed	regelmatig	150 (77%)	45 (23%)	195
	onregelmatig	68 (52%)	62 (48%)	130
geleed	regelmatig	140 (72%)	55 (28%)	195
	onregelmatig	11 (18%)	49 (82%)	60
totaal		369 (64%)	211 (36%)	580

Tabel 1. Absolute (en relatieve) frequentie van correcte en incorrecte klemtoonposities in ongelede en gelede woorden van de Franse NT2-sprekers, uitgesplitst naar regelmatige en onregelmatige klemtoonpatronen.

In de volgende subparagraaf wordt nader ingegaan op de klemtoonplaatsing van de Franse NT2-sprekers binnen de groep ongelede woorden.

5.2.1 Ongelede woorden

De meest eenvoudige versie van de transferhypothese zou leiden tot de voorspelling dat de Franse NT2-sprekers een voorkeur hebben voor een finale klemtoonpositie. In tabel 2 wordt voor de ongelede woorden aangegeven of de Franse proefpersonen al dan niet een finale klemtoon realiseerden, uitgesplitst naar correctheid, dat wil zeggen finale dan wel niet-finale normpositie.

normpositie	gerealiseerde klemtoonpositie		totaal
	niet-finaal	finaal	
niet-finaal	161 (80%)	39 (20%)	200
finaal	34 (27%)	91 (73%)	125
totaal	195 (60%)	130 (40%)	325

Tabel 2. Absolute (en relatieve) frequentie van niet-finale en finale klemtoonposities in de ongelede woorden van de Franse NT2-sprekers, uitgesplitst naar normpositie (niet-finaal vs. finaal).

De tabel laat zien dat de Franse NT2-sprekers in 40% van het totaal aantal gevallen een finale klemtoon produceerden. Uit de gegevens blijkt verder dat in 20% van de gevallen woorden met een niet-finale klemtoon werden gerealiseerd met een – foutieve – finale klemtoon, maar tegelijkertijd kregen woorden met een finale klemtoon in 27% van de gevallen ten onrechte een niet-finale klemtoon. Dit betekent dat er geen steun is voor de aanname dat de Franse proefpersonen over het algemeen neigen tot een finale klemtoon.

Het is interessant om een nadere analyse te maken van de fouten die de Fransen maken bij woorden die niet volgens de regels beklemtoond worden. In tabel 3 wordt voor de fout beklemtoonde ongelede woorden met een onregelmatig klemtoonpatroon (N= 62) aangegeven hoe vaak de klemtoon ten onrechte finaal is gerealiseerd (transfer van klemtoonpositie), dan wel ten onrechte volgens de fonologische regels (overgeneralisatie); in een aantal gevallen vallen deze fouten samen (bijvoorbeeld bij realisaties als *adeLAAR* en *oliFANT*). Drie fouten vielen niet in een van deze categorieën onder te brengen.

mogelijke verklaring fout	
1. transfer/overgeneralisatie	20 (32%)
2. alleen transfer	9 (15%)
3. alleen overgeneralisatie	30 (48%)
4. anders	3 (5%)
totaal	62 (100%)

Tabel 3. Absolute (en relatieve) frequentie van mogelijke transfer en overgeneralisatie binnen de fout gerealiseerde onregelmatige ongelede woorden van de Franse NT2-sprekers.

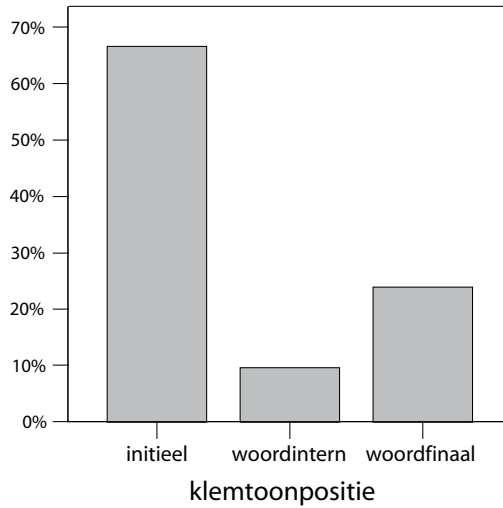
Van de 62 fout gerealiseerde onregelmatige woordvormen heeft de grote meerderheid een niet-finale normklemtoon, maar de klemtoon wordt slechts in 29 gevallen (ten onrechte) op de finale syllabe gelegd (categorie 1 en 2). In totaal is dus maar ongeveer de helft van het aantal fouten dat gemaakt wordt bij onregelmatige ongelede woorden terug te voeren op invloed van de moedertaal (waarbij overigens 17 gevallen van één spreker, FR3, afkomstig zijn; zij maakt in totaal 61 fouten (53%), terwijl de andere Franse sprekers tussen de 28% en 38% fouten maken, wat betekent dat FR3 duidelijk in negatieve zin afwijkt). Vanuit het perspectief van de fonologie bekeken zijn echter 50 van de 62 fouten te verklaren (categorie 1 + 3, 81%). Dit betekent dat een interpretatie in termen van overgeneralisatie de gevonden fouten in de onregelmatige ongelede woorden beter verklaart dan een interpretatie in termen van transfer.

Zijn dan misschien de 45 fout beklemtoonde regelmatige vormen (zie tabel 4) te verklaren vanuit invloed van het Frans?

normpositie	realisatie klemtoon		totaal
	niet-finaal	finaal	
niet-finaal	11 (52%)	10 (48%)	21
finaal	24 (100%)	-	24
totaal	35 (78%)	10 (22%)	45

Tabel 4. Absolute (en relatieve) frequentie van niet-finale en finale klemtoonposities in de fout gerealiseerde regelmatige ongelede woorden van de Franse NT2-sprekers, uitgesplitst naar normpositie (niet-finaal vs. finaal).

Ook bij de fout gerealiseerde regelmatige ongelede woorden is er geen sprake van een duidelijke tendens om de klemtoon ten onrechte op de laatste lettergreep te plaatsen. Nadere inspectie van deze groep data toont aan dat juist de initiële lettergreep favoriet blijkt, zie figuur 4 (bij de fouten in de onregelmatige vormen is dat niet het geval, slechts 18% krijgt daar initiële klemtoon):

Figuur 4. Percentage initiële, woordinterne en finale klemtoonposities voor de fout gerealiseerde regelmatige ongelede woorden van de Franse NT2-sprekers.

Dit betekent dat er in de data geen evidentie te vinden is voor een systematische invloed van de prosodische structuur van het Frans op de klemtoonpositie in ongelede woorden. Het lijkt er eerder op dat veel klemtoonfouten zijn terug te voeren op overgeneralisatie van de fonologische regels van de T2 in de onregelmatige gevallen, en dat men daarnaast een lichte neiging heeft om de klemtoon op de eerste syllabe te leggen.

5.2.2 Gelede woorden

Tabel 5 laat de frequentie zien van correcte en incorrecte klemtoonrealisaties voor samenstellingen en afleidingen geproduceerd door de Franse proefpersonen, gescheiden in regelmatige en onregelmatige gevallen.

type woord	klemtoonpatroon	gerealiseerde klemtoonpositie		totaal
		correct	incorrect	
samenstelling	regelmatig	85 (81%)	20 (19%)	105
	onregelmatig	5 (17%)	25 (83%)	30
afleiding	regelmatig	55 (61%)	35 (39%)	90
	onregelmatig	6 (20%)	24 (80%)	30
totaal		151 (59%)	104 (41%)	255

Tabel 5. Absolute (en relatieve) frequentie van correcte en incorrecte klemtoonposities in samenstellingen en afleidingen van de Franse NT2-sprekers, uitgesplitst naar regelmatige en onregelmatige klemtoonpatronen.

Het percentage foute klemtonen is zowel bij de samenstellingen als bij de afleidingen spectaculair hoger bij de woorden met een onregelmatige klemtoonpositie: bij de samenstellingen is daar 83% incorrect, bij de afleidingen 80%. De regelmatige samenstellingen gaan goed (81%), bij de regelmatige afleidingen is 61% correct.

Om te weten in hoeverre de Franse sprekers de Nederlandse klemtoonssystematiek beheersen, dan wel of er sprake is van transfer, bekijken we allereerst welke fouten in de onregelmatige woorden toe te schrijven zijn aan het (ten onrechte) toepassen van de morfologische systematiek. In deze woorden zijn 49 fouten gemaakt, waarvan twee keer een onduidelijke klemtoonpositie. Van de 47 overige fouten was de verdeling als in tabel 6:

mogelijke verklaring fout	
1. toepassing morfologische regel (type <i>PEpermunt</i>)	41 (87%)
2. toepassing fonologische regel (type <i>leRAres</i>)	6 (13%)
totaal	47 (100%)

Tabel 6. Absolute (en relatieve) frequentie van mogelijke verklaringen van incorrecte klemtoonposities in de onregelmatige gelede woorden van de Franse NT2-sprekers.

In totaal zijn 41 van de fouten (87%) te categoriseren als gevallen van overgeneralisatie van de morfologische regels; de overige 6 fouten, alleen in de afleidingen, betreffen klemtoon op de voorlaatste syllabe, in overeenstemming met de fonologische systematiek, namelijk de trocheeregel (type *leRAres*) (deze worden hier, bij de gelede woorden, door ons niet als overgeneralisaties beschouwd).

Binnen de categorie onregelmatige samenstellingen is in 24 gevallen (80%) klemtoon toegekend volgens de morfologische regelmaat, op het linkerlid van de samenstelling (type *PEpermunt*); van de 23 fouten in afleidingen met een klemtoondragend suffix zijn er 17 volgens de morfologische systematiek (type *WINnares*), wat neerkomt op 57% van het totaal aantal onregelmatige afleidingen.

Wat leren ons deze uitkomsten over de mate waarin de Franse proefpersonen de klemtoonssystematiek van gelede woorden beheersen? Van belang zijn niet alleen de gevallen waarin onregelmatige woorden fout maar wel volgens de regel zijn beklemtoond, maar ook de aantallen correct beklemtoonde regelmatige woorden. Tabel 7 geeft een overzicht van alle gevallen waarin de regels terecht (regelmatige woorden) of niet terecht (onregelmatige woorden) zijn toegepast, opgesplitst in samenstellingen en afleidingen.

klemtoonpatroon	samenstellingen		afleidingen		gelede woorden	
	volgens systematiek	totaal	volgens systematiek	totaal	volgens systematiek	totaal
regelmatig	85 (81%)	105	55 (61%)	90	140 (72%)	195
onregelmatig	24 (80%)	30	17 (57%)	30	41 (68%)	60
totaal	109 (81%)	135	72 (60%)	120	181 (71%)	255

Tabel 7: Absolute (en relatieve) frequentie van klemtoonrealisering volgens de systematiek in gelede woorden van Franse NT2-sprekers, uitgesplitst naar samenstellingen en afleidingen.

Uit deze tabel blijkt dat de Franse proefpersonen de klemtoonsystematiek van Nederlandse gelede woorden redelijk goed beheersen (71%), waarbij afleidingen minder volgens die systematiek gaan (60%) dan samenstellingen (81%). De onregelmatige gelede woorden worden bijna net zo vaak volgens de systematiek beklemtoond als de regelmatige.

Interessant zijn nog de verschillen naar gelang het aantal syllabes. Bij de 55 fouten in *regelmatige* gelede woorden (zie tabel 5) springen de viersyllabige woorden er duidelijk uit, zoals te zien is in tabel 8:

aantal syllabes	aantal fouten	totaal
2	9 (14%)	65
3	6 (12%)	50
4	40 (50%)	80
totaal	55 (28%)	195

Tabel 8. Absolute (en relatieve) frequentie van incorrecte klemtoonposities in *regelmatige* samenstellingen en afleidingen van de Franse NT2-sprekers, uitgesplitst naar aantal syllabes.

Terwijl er, zoals we in 5.1. bespraken, wat de totale woordselectie betreft, voor Fransen en Chinezen samen, geen significant verschil is tussen drie- en viersyllabige woorden, laten de regelmatige gelede woorden dus een ander beeld zien. Nu gaat bij deze gelede woorden lengte in syllabes hand in hand met gecompliceerdheid van de morfologische structuur. Zo is bij de woorden *zelfredzaamheid* en *aanvaardbaarheid*, waarvan ook de klemtoon van het basisadjectief problemen kan opleveren, 90% fout gegaan. Van de 6 viersyllabige afleidingen op *-ing* van samen koppelingen, was 47% fout. Niet alleen is daarvoor kennis vereist van de klemtoon van woorden op *-ing*, maar ook van de samen koppelingen die er de basis van vormen: wie niet weet dat het *AANtekenen* is, en niet *aanTEkenen*, kan die fout ook in de afleiding op *-ing* maken. In de twee- en driesyllabige regelmatige samenstellingen en afleidingen samen zijn weinig fouten gemaakt: 15 op een totaal van 115 gevallen, ofwel 13%.

Als we de gegevens uit de tabellen 7 en 8 bekijken, dan kunnen we concluderen dat de Franse proefpersonen de klemtoonsystematiek van Nederlandse twee- en driesyllabige gelede woorden, en vooral die van samenstellingen, voor een groot deel verworven hebben.

In hoeverre is er nu bij de gelede woorden sprake van transfer? We kijken eerst naar de fouten. Zoals we in paragrafen 3 en 4.1 bespraken, hebben de door ons geselecteerde gelede woorden met een regelmatig klemtoonpatroon geen eindklemtoon, en hoort daarentegen in de gekozen onregelmatige gelede woorden de klemtoon juist in alle gevallen op de laatste syllabe. Voor de vraag naar eventuele negatieve transfer kijken we daarom alleen naar de 45 fouten in de regelmatige woorden; daarvan is het percentage eindklemtoonfouten 38% (N= 17). Opvallend is nu dat één spreker (FR3) er daarvan 13 voor haar rekening neemt. In tabel 9 vinden we een overzicht van de fouten (waarbij de 10 gevallen waarin geen consensus bestond over de klemtoonpositie buiten beschouwing werden gelaten), verdeeld over de sprekers FR1, 2, 4 en 5 samen, tegenover die van spreker FR3:

spreker	gerealiseerde fouten		totaal
	niet finaal	finaal	
FR 1, 2, 4 en 5	19 (83%)	4 (17%)	23
FR 3	9 (41%)	13 (59%)	22
totaal	28 (62%)	17 (38%)	45

Tabel 9. Absolute (en relatieve) frequentie van foute klemtoonposities in de regelmatige gelede woorden van de Franse NT2-sprekers, uitgesplitst naar finale en niet-finale fouten en naar twee groepen sprekers.

Het percentage niet-finale fouten is 62%. 13 van de 17 transferfouten, in de zin van incorrecte finale klemtoon (76%) komen voor bij één proefpersoon. Transfer is voor de Franse NT2-sprekers bij de gelede woorden met andere woorden niet aan de orde; wel is daarvan sprake bij FR3: zij maakt niet alleen bijna net zoveel fouten als de andere 4 proefpersonen bij elkaar, binnen haar fouten zijn de finale ook in de meerderheid (13 van de 22, 59%).

Is er eventueel wel sprake van *positieve* transfer? Die zou zich kunnen voordoen bij de onregelmatige samenstellingen en afleidingen, waarin klemtoon op het tweede lid, respectievelijk het suffix ligt. Zoals we in tabel 5 hierboven al zagen, zijn in die onregelmatige gelede woorden heel veel fouten gemaakt (83 resp. 80%); slechts 11 van de in totaal 60 gevallen (18%) hebben de in dit geval correcte eindklemtoon gekregen en 5 daarvan zijn afkomstig van FR3.¹¹ Ook voor positieve transfer is dus geen aanwijzing, integendeel: zoals we hierboven besproken hebben, blijken proefpersonen hier eerder de klemtoonsystematiek van Nederlandse gelede woorden toe te passen.

5.2.3 Vergelijking met resultaat eerder onderzoek

We hebben gezien dat zowel bij de ongelede als de gelede woorden van negatieve dan wel positieve transfer geen sprake is. Daarentegen lijken de Franse NT2-sprekers de klemtoon-systematiek van Nederlandse woorden aardig onder de knie te hebben, zoals blijkt uit het grote aantal correct beklemtoonde regelmatige woorden en de overgeneralisaties bij de onregelmatige woorden.

Onze uitkomsten zijn slechts voor een klein deel in overeenstemming met die van Heiderscheidt & Hiligsmann (2000). Hun proefpersonen hebben 57,5% van de gevallen correct beklemtoond, tegenover 64% bij ons. Een punt van overeenkomst is de rol van woordlengte in termen van aantal syllabes, in ons onderzoek bij de gelede woorden en in dat van hun zowel bij ongelede als gelede woorden: “hoe meer syllabes het woord telt, hoe slechter de leeders scoren” (Heiderscheidt & Hiligsmann 2000:123). Op andere punten verschillen onze resultaten.

Met betrekking tot de samenstellingen hebben we geconcludeerd dat onze proefpersonen de klemtoonsystematiek daarvan onder de knie hebben. Dat staat in sterk contrast met de constatering van Heiderscheidt & Hiligsmann (2000:124): “In de tussentaal van

¹¹ FR3 wijkt, zoals we nu gezien hebben, af van de andere Franse proefpersonen: bij haar is sprake van transfer. Tegelijkertijd is duidelijk, dat zij het resultaat voor de groep als geheel wat dat betreft niet beïnvloed heeft.

Franstalige leerders van het Nederlands vormen samenstellingen qua woordaccent de moeilijkste categorie: gemiddeld scoren de ppn 35%. Nu generaliseren ze hier over alle samenstellingen die in hun materiaal voorkomen, dat wil zeggen, ook allerlei afwijkende groepen, zoals bijwoorden (*inderdaad*), voegwoorden (*zoals*) etc. Binnen de nominale samenstellingen zitten in hun materiaal eveneens afwijkend beklemtoonde samenstellingen als *platteland*, met links een verbogen adjectief, en *derdewerldland* met als linkerlid een woordgroep. Een vergelijking met onze uitkomsten is daarom niet mogelijk, maar van de samenstellingen die aan hun ‘algemene regel’ (klemtoon op eerste syllabe) voldoen, en die vergelijkbaar zijn met onze regelmatige samenstellingen, bedroeg het aantal correcte vormen van hun proefpersonen zelfs slechts 15%.

Met betrekking tot de hoofdvraag, is er invloed van de prosodische structuur van het Frans, is er een groot verschil. Waar wij geen aanwijzingen hebben gevonden voor (negatieve of positieve) transfer, concluderen zij dat het Franse klemtoonsysteem een duidelijke invloed heeft. Helaas kunnen wij onze uitkomsten niet met die van hun vergelijken: zij constateren weliswaar dat de laatste syllabe van een woord vaak – ten onrechte – beklemtoond wordt, maar getallen van dergelijke incorrecte finale klemtoon geven ze niet.¹²

5.3 Chinese NT2-sprekers

In tabel 10 worden de percentages correcte en incorrecte klemtoonposities gepresenteerd voor de groep Chinese NT2-sprekers, apart voor de gelede en ongelede woorden en uitgesplitst naar regelmatige en onregelmatige gevallen.

type woord	klemtoonpatroon	gerealiseerde klemtoonpositie		totaal
		correct	incorrect	
ongeleed	regelmatig	140 (72%)	55 (28%)	195
	onregelmatig	74 (57%)	56 (43%)	130
geleed	regelmatig	141 (72%)	54 (28%)	195
	onregelmatig	17 (28%)	43 (72%)	60
totaal		372 (64%)	208 (36%)	580

Tabel 10. Absolute (en relatieve) frequentie van correcte en incorrecte klemtoonposities in ongelede en gelede woorden van de Chinese NT2-sprekers, uitgesplitst naar regelmatige en onregelmatige klemtoonpatronen.

Net als bij de Franse NT2-sprekers is er een duidelijk effect van regelmatigheid van het klemtoonpatroon, zowel bij de ongelede als bij de gelede woorden, waarbij het effect het grootst is binnen de groep gelede woorden: 72% correcte responsies bij regelmatige gevallen versus 28% correcte responsies bij de onregelmatige gevallen. Bij de ongelede woorden is het effect wat kleiner: 72% correcte responsies versus 57% correcte responsies. Voor

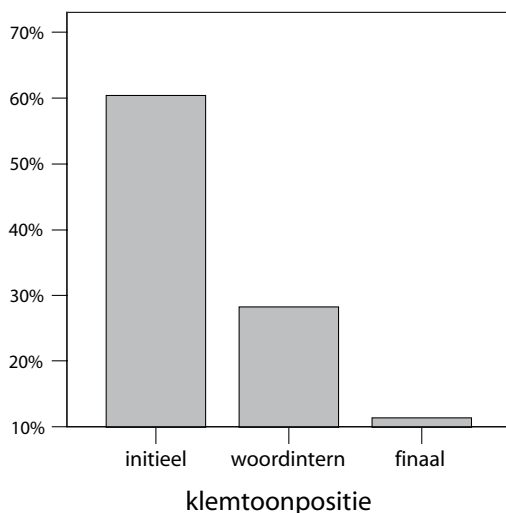
¹² Volgens Heiderscheidt & Hilgsmann (2000:129) wijzen ook gevallen van dubbele accentuering (binnen eenzelfde woord meer dan één lettergreep beklemtoond, met de tweede klemtoon op de laatste syllabe) op transfer; in ons onderzoek zijn realiseringen met twee keer hoofdklemtoon als incorrect getypeerd, maar niet opgenomen onder de gevallen met gerealiseerde eindklemtoon.

de Chinese sprekers zijn de onregelmatige gevallen iets minder problematisch dan voor de Franse groep, terwijl de regelmatige gevallen juist een minder hoge score behalen (zie ook figuur 3).

5.3.1 Ongelede woorden

Net als de Franse sprekers maken de Chinese proefpersonen binnen de categorie ongelede woorden de meeste fouten als de klemtoonpositie van het te realiseren woord onregelmatig is. Wat doen deze sprekers in dit geval? Passen ze evenals de Franse NT2-sprekers daar ten onrechte de fonologische regels toe? Nadere inspectie van de data laat zien dat dit inderdaad het geval is: voor deze groep sprekers kan zelfs 82% van de gemaakte fouten (46 van de 56) binnen de groep ongelede woorden met een onregelmatig klemtoonpatroon toegeschreven worden aan overgeneralisatie van fonologische regels.

Binnen de ongelede woorden met een regelmatig klemtoonpatroon worden echter ook fouten gemaakt (N= 55), en de vraag is nu of daar ook enig systeem in te ontdekken is. Een kwart van deze fouten (N= 14) zou misschien begrepen kunnen worden vanuit invloed van het Engelse klemtoonpatroon (zoals *kaTHEdraal* naar analogie van *caTHEdral* en *fundaMENTeel* vanwege *fundaMENTal*),¹³ maar in de meeste gevallen lijkt het – net als bij de Franse NT2-sprekers – eerder om foutieve initiële klemtonen te gaan, zie figuur 5.

Figuur 5. Percentage initiële, woordinterne en finale klemtoonposities voor de fout gerealiseerde regelmatige ongelede woorden van de Chinese NT2-sprekers.

Evenals bij de Franse proefpersonen bestaat de voorkeur voor de initiële syllabe niet bij de fout gerealiseerde onregelmatige woorden (22%).

13 Het feit dat vormen als *kaMEleon* en *meRIDiaan* niet voorkomen suggereert echter dat er geen sprake is van systematische invloed van het Engels.

5.3.2 Gelede woorden

Tabel 11 laat de frequentie zien van correcte en incorrecte klemtoonrealisaties voor samenstellingen en afleidingen geproduceerd door de Chinese proefpersonen, gescheiden in regelmatige en onregelmatige gevallen.

type woord	klemtoonpatroon	gerealiseerde klemtoonpositie		totaal
		correct	incorrect	
samenstelling	regelmatig	86 (82%)	19 (18%)	105
	onregelmatig	5 (17%)	25 (83%)	30
afleiding	regelmatig	55 (61%)	35 (39%)	90
	onregelmatig	12 (40%)	18 (60%)	30
totaal		158 (62%)	97 (38%)	255

Tabel 11. Absolute (en relatieve) frequentie van correcte en incorrecte klemtoonposities in samenstellingen en afleidingen van de Chinese NT2-sprekers, uitgesplitst naar regelmatige en onregelmatige klemtoonpatronen.

Bij de samenstellingen is er een groot verschil tussen het percentage foute klemtonen bij de regelmatige (18%) en de onregelmatige gevallen (83%). Dit verschil is bij de afleidingen aanzienlijk kleiner: 39% fouten in de regelmatige tegenover 60% in de onregelmatige gevallen.

In de onregelmatige gelede woorden kunnen er fouten worden gemaakt door overgeneralisatie, het ten onrechte toepassen van de morfologische systematiek, maar natuurlijk zijn andere fouten ook mogelijk. Van de 42 fouten (een keer was de klemtoonpositie onduidelijk) was de verdeling als in tabel 12:

mogelijke verklaring fout	
1. toepassing morfologische regel (type <i>BOErenzoon</i>)	35 (83%)
2. toepassing fonologische regel (type <i>leRAres</i>)	3 (7%)
3. in strijd met morfologische of fonologische regel (type <i>boeRENkool</i>)	4 (10%)
totaal	42 (100%)

Tabel 12. Absolute (en relatieve) frequentie van mogelijke verklaringen van incorrecte klemtoonposities in de onregelmatige gelede woorden van de Chinese NT2-sprekers.

Van de fouten is 7% in overeenstemming met de fonologische regels voor ongelede woorden, en is 10% van een andere aard, maar 35 van de fouten, 83%, zijn gevallen van overgeneralisatie van de klemtoonregels voor gelede woorden. Samen met de correct gerealiseerde gevallen van de regelmatige gelede woorden, laten deze laatste zien in hoeverre de Chinese NT2-sprekers de Nederlandse klemtoonssystematiek beheersen. Zie tabel 13:

klemtoonpatroon	samenstellingen		afleidingen		gelede woorden	
	volgens systematiek	totaal	volgens systematiek	totaal	volgens systematiek	totaal
regelmatig	86 (82%)	105	55 (61%)	90	141 (72%)	195
onregelmatig	20 (67%)	30	15 (50%)	30	35 (58%)	60
totaal	106 (79%)	135	70 (58%)	120	176 (69%)	255

Tabel 13: Absolute (en relatieve) frequentie van klemtoonrealisering volgens de systematiek in gelede woorden van Chinese NT2-sprekers, uitgesplitst naar samenstellingen en afleidingen.

Vergelijken we deze uitkomsten met die van de Franse NT2-sprekers (tabel 7), dan zien we dat ook de Chinese sprekers de klemtoonregels van het Nederlands redelijk goed beheersen (69%), maar wat minder geneigd zijn tot overgeneralisatie: bij de gelede woorden in totaal 58% tegenover 68% bij de Fransen; ook daarbinnen, bij samenstellingen en afleidingen, is het verschil in regeltoepassing tussen de regelmatige en de onregelmatige woorden wat groter dan bij de Fransen. Ook hier gaan de samenstellingen vaker volgens de systematiek dan de afleidingen.

Een vreemde fout in de onregelmatige samenstellingen, die vier maal voorkomt bij twee proefpersonen, is klemtoon op de sjwa-syllabe in *pePERmunt* (2x) en *boeRENkool* (2x). Deze fout is zowel in strijd met de morfologische als met de fonologische systematiek.

Kijken we naar de verdeling van de fouten over de aantallen syllabes, dan zijn ook nu de viersyllabige woorden duidelijk het moeilijkst. Zie tabel 14:

aantal syllabes	aantal fouten	totaal
2	1 (2%)	65
3	11 (22%)	50
4	42 (53%)	80
totaal	54 (28%)	195

Tabel 14. Absolute (en relatieve) frequentie van incorrecte klemtoonposities in regelmatige samenstellingen en afleidingen van de Chinese NT2-sprekers, uitgesplitst naar aantal syllabes.

We kunnen concluderen, dat de Chinese proefpersonen, net als de Franse, de klemtoon-systematiek van twee- en driesyllabige gelede woorden redelijk beheersen. In de regelmatige afleidingen zijn aanzienlijk meer fouten gemaakt dan in de corresponderende samenstellingen, terwijl in de onregelmatige afleidingen duidelijk minder sprake is van overgeneralisatie (50%) dan in de onregelmatige samenstellingen (83%). De systematiek van afleidingen is met andere woorden minder goed verworven dan die van samenstellingen.

6 Conclusies en discussie

Nadat we de uitkomsten van de Franse en de Chinese proefpersonen afzonderlijk besproken hebben, willen we nu beide groepen nog op enkele belangrijke punten vergelijken en enige conclusies trekken.

De overeenkomsten tussen de klemtoongegevens van de Franse en de Chinese sprekers van het Nederlands als tweede taal zijn veel groter dan de verschillen. Het effect van regelmaat van het klemtoonpatroon is bij de Fransen iets groter – 42% correct voor de onregelmatige woorden vs. 74% voor de regelmatige – dan bij de Chinezen – 48% respectievelijk 72% correct. Kunnen we daaruit concluderen dat de Fransen de Nederlandse klemtoonsystematiek wat beter beheersen?

Als we kijken naar de aantallen correct gerealiseerde woorden met een regelmatige klemtoon, en de onregelmatige die overgeneraliseerd zijn, dan is er inderdaad een klein verschil, in het voordeel van de Fransen. Zie tabel 15:

systematisch klemtoonpatroon	T1 spreker			
	Frans	N	Chinees	N
correct regelmatig	290 (74%)	390	281 (72%)	390
overgeneralisatie	91 (48%)	190	81 (43%)	190
totaal	381 (66%)	580	362 (62%)	580

Tabel 15. Absolute frequentie (en relatief t.o.v. het totaal aantal regelmatige en onregelmatige woorden, N) van klemtoonrealisering volgens de systematiek, van Franse en Chinese NT2-sprekers.

Overgeneralisaties als *VORStin* of *paPRIka* kunnen nooit opgepikt zijn uit het taalaanbod. Uit tabel 15 blijkt dat de Fransen iets meer overgeneralisaties maken, wat dus wel duidelijk te interpreteren is als toepassing van de systematiek. Dat de Fransen de regels iets beter beheersen zou te maken kunnen hebben met het gegeven dat zij gemiddeld een langere verblijfsduur in Nederland hebben dan de Chinese NT2-sprekers.

Nu is van correct gerealiseerde woorden als *LANDschap* of *eLEnde* met een regelmatig klemtoonpatroon in principe niet uit te maken of sprekers de systematiek toepassen, dan wel het woord, met de juiste klemtoon, ‘uit hun lexicon opdiepen’. Het kan dus van belang zijn om te weten of onze proefpersonen de aangeboden woorden kenden of niet. Na afloop van het voorlezen van tekst en woordenlijst is dan ook aan de proefpersonen gevraagd aan te geven welke woorden ze niet kenden. De Chinese proefpersonen bleken veel meer woorden niet te kennen (31%) dan de Fransen (9%); omdat de beide groepen vrijwel evenveel klemtoonfouten maken lijkt de invloed van kennis van de woorden echter beperkt.

Waar wel een onderscheid gemaakt kan worden tussen het toepassen van regels en het gebruiken van lexicale kennis is bij de groep onregelmatige ongelede woorden (de gelede woorden zijn hiervoor minder geschikt omdat hun betekenis veelal doorzichtig is). Van deze woorden gaven de Chinese sprekers aan er 49 niet te kennen (38%), de Fransen 10 (8%), zie tabel 16. De Franse proefpersonen maakten echter iets meer klemtoonfouten dan de Chinese: 62 (48%) vs. 56 (43%). Van de als bekend aangegeven woorden deden de Chinezen er 44% fout, de Fransen deden de helft van de hun bekende woorden fout. Hiermee lijkt duidelijk dat het verband tussen kennis van de woorden en kennis van de juiste klemtoonpositie zeer zwak te noemen is.

kennis woorden	T1 Frans			T1 Chinees		
	klemtoonpositie		totaal	klemtoonpositie		totaal
	correct	incorrect		correct	incorrect	
bekend	60 (50%)	60 (50%)	120 (91%)	45 (56%)	36 (44%)	81 (62%)
onbekend	8 (80%)	2 (20%)	10 (8%)	29 (59%)	20 (41%)	49 (38%)
totaal	68 (52%)	62 (48%)	130 (100%)	74 (57%)	56 (43%)	130 (100%)

Tabel 16. *Absolute (en relatieve) frequentie van correcte en incorrecte klemtoonrealisering bij onregelmatige ongelede woorden voor beide groepen NT2-sprekers, uitgesplitst naar kennis van de woorden.*

Het beperkte belang van kennis blijkt ook nog uit een woord als *olifant*: alle proefpersonen geven aan dit – vrij frequente – woord te kennen, maar 8 van de 10 proefpersonen plaatsen de klemtoon op de laatste syllabe.

Aantal en aard van de fouten die de Franse en de Chinese proefpersonen maken, zijn niet te herleiden tot hun moedertaal; invloed van de T1 op de realisering van klemtoon in het Nederlands als tweede taal is met andere woorden niet aangetoond. Voor één proefpersoon, FR3, moeten we een uitzondering maken: zij is verantwoordelijk voor ongeveer de helft van de gevallen van incorrecte eindklemtoon in de regelmatige woorden en van correcte eindklemtoon bij de onregelmatige woorden. Zij vertoont transfer, zowel negatief als positief. Ook het aantal fouten dat ze maakt is groot, bij de gelede woorden net zo veel als de andere vier proefpersonen samen. Van de Franse proefpersonen woont ze het langst hier en spreekt het slechtst Engels.¹⁴ De veronderstelling lijkt gewettigd dat bij deze proefpersoon sprake is van een stokkende tweede-taalverwerving; althans waar het klemtoon-toekenning betreft is er sprake van fossilisatie. Transfer kan blijken uit het taalgedrag van een groep NT2-sprekers; dit laat individuele variatie, waarbij tal van factoren (motivatie, persoonlijkheid, sociaal-psychologische factoren etc.) een rol kunnen spelen, onverlet.

Zoals uit ons onderzoek blijkt, zijn NT2-sprekers wel degelijk in staat zelf een systeem te destilleren uit het Nederlandse taalaanbod. Er is evidentie voor spontane verwerving van fonologische en morfologische regelmaat.

Onze resultaten zijn niet in overeenstemming met de verwachting dat er invloed is van de T1 op de realisatie van hoofdklemtoon in het Nederlands als tweede taal. Bovendien lijkt er een discrepantie te bestaan tussen die uitkomst en de algemene indruk dat Franse NT2-sprekers veel eindklemtoonfouten maken. Wij zien hier twee mogelijke verklaringen voor. (i) In spontane spraak komen meer van dit soort fouten voor dan in voorgelezen spraak. Volgens Labov (1972) varieert de aandacht die iemand aan zijn taalgebruik besteedt met de aard daarvan: hoe spontaner en informeler het taalgebruik, hoe minder men is gericht op de norm. Bij Labov gaat het primair om de norm van de standaardtaal, maar bij tweede-taalverwerving kan dat de T2-norm zijn (zie ook Odlin 1989:147). Ook al hadden we enige variatie aangebracht, door niet alleen een lijst woorden, maar ook een tekst te laten voor-

¹⁴ FR3 woont al 30 jaar in Nederland en heeft 2 jaar NT2-onderwijs gehad; ze spreekt voornamelijk Nederlands en beheerst het Engels op elementair niveau.

lezen, het bleef voorgelezen spraak, in een formele situatie en een academische context.¹⁵ De vraag lijkt dus gewettigd of de proefpersonen er meer dan in een spontane situatie op gespist waren het 'goed' te doen. Odlin (1989:146) spreekt hier van 'linguistic focusing', het zich bewust zijn van een taalnorm en daaraan willen voldoen, en ziet een duidelijk verband met transfer: negatieve transfer zal, uitzonderingen daargelaten, vooral optreden in 'unfocused situations'. Een probleem voor deze verklaring is evenwel dat monitoring vooronderstelt dat men zich bewust is van de norm, in ons geval: van de Nederlandse klemtoonregels, en dan met name van het gegeven dat de klemtoon van de eigen taal daarvan afwijkt. Uit ons onderzoek komt wel naar voren dat de Franse NT2-sprekers zich de Nederlandse klemtoonssystematiek behoorlijk hebben eigen gemaakt, maar nergens blijkt dat ze daarvan *bewuste* kennis hebben, en *weten* dat ze eindklemtoon in sommige gevallen moeten vermijden.¹⁶

(ii) De transferfouten die gemaakt worden in spontane spraak zijn relatief schaars, maar voor moedertaalsprekers van het Nederlands perceptief zo opvallend dat een vertekend beeld van de frequentie van deze fouten bestaat. In vergelijking met segmentele uitspraakproblemen, zoals onvoldoende onderscheid tussen de korte en lange klinkers van het Nederlands, gaat het bij klemtoonfouten eerder om een absoluut dan om een gradueel verschijnsel, dat erg 'in het oor springt'. Dit zou in overeenstemming zijn met uitkomsten van eerder onderzoek die wij vermeld hebben in 2.1, waaruit blijkt dat prosodische fouten sterk bijdragen aan het 'buitenlands accent' van veel NT2-sprekers.

• Bibliografie

- Anderson-Hsieh, J., R. Johnson & K. Koehler (1992).** The relationship between native speaker judgments of nonnative pronunciation and deviance in segmentals, prosody, and syllable structure. *Language Learning* 42, 529-555.
- Beyssade, C., E. Delais-Roussarie, J. Doetjes, J. Marandin & A. Rialland (2004).** Prosodic, syntactic and pragmatic aspects of information structure, An introduction. In: F. Corblin & H. de Swart (eds.), *Handbook of French semantics*. Stanford, CA: CSLI Publications, 455-475.
- Boersma, P. & D. Weenink (2004).** Praat: Doing phonetics by computer. <<http://www.fon.hum.uva.nl/praat>>
- Booij, G. (1977).** *Dutch Morphology*. Lisse: Peter de Ridder
- Booij, G. (1995).** *The Phonology of Dutch*. Oxford: Clarendon Press.
- Booij, G. (2002).** *The Morphology of Dutch*. Oxford: University Press.
- Chun, D.M. (2002).** *Discourse intonation in L2, From theory and research to practice*. Amsterdam: John Benjamins.

15 Odlin (1989:147-8) verwijst naar onderzoek waaruit blijkt dat Japanse sprekers bij het voorlezen van Engelse woorden dichter bij de Engelse uitspraaknorm kwamen dan bij het voorlezen van dialogen. In ons onderzoek bestaan er echter geen significante verschillen in aantallen correct en fout geplaatste klemtonen tussen de woorden die uit de tekst afkomstig waren en de woorden die in een lijst waren aangeboden.

16 In het NT2-onderwijs worden expliciete klemtoonregels niet of nauwelijks aangeboden, met uitzondering van de klemtoon van nominale samenstellingen. Het onderwijs vindt bovendien plaats in heterogene groepen, met NT2-leerders met zeer verschillende moedertalen, en van contrastieve klemtoonanalyses is daarbij geen sprake.

- Dupoux, E., C. Pallier, N. Sebastian & J. Mehler (1997).** A destressing “deafness” in French? *Journal of Memory and Language* 36, 406-421.
- Ellis, R. (1985).** *Understanding second language acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- Haeringen, C.B. van (1947).** De meervoudsvorming in het Nederlands. *Mededelingen der Kon. Ned. Akad. van Wetenschappen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks*, deel 10, no. 5. Amsterdam, 131-156. [Herdrukt in C.B. van Haeringen, *Neerlandica. Verspreide opstellen*. Den Haag: Damen 1949, 1962², 186-209 en in G.E. Booij (red.), *Morfologie van het Nederlands*. Amsterdam: Huis aan de drie grachten, 19-38.
- Heiderscheidt, S. & Ph. Hiligsmann (2000).** De accentuering in de tussentaal van Franstalige leerders van het Nederlands. *Leuvense Bijdragen* 89, 117-131.
- Heuven, V.J.J.P. van (2002).** *Boven de klanken (incl. CD-ROM met geluidsdemonstratie en hypertekstversie in Nederlands en Engels)*. Oratie. Amsterdam: Edita/Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. 33 pp. <<http://www.let.leidenuniv.nl/ulcl/faculty/vheuven>>
- Heuven V.J.J.P. van, J.G. Kruyt & J.W. de Vries (1981).** Buitenlandsheid en begripelijkheid in het Nederlands van buitenlandse arbeiders. *Forum der Letteren* 22, 171-178.
- Heuven V.J.J.P. van & J.W. de Vries (1981).** Begripelijkheid van buitenlanders. *Forum der Letteren* 22, 309-320.
- Kooij, J. & M. van Oostendorp (2003).** *Fonologie, Uitnodiging tot de klankleer van het Nederlands*. Amsterdam: University Press.
- Kratochvil, P. (1998).** Intonation in Beijing Chinese. In: D. Hirst & A. Di Cristo (eds.), *Intonation systems, A survey of twenty languages*. Cambridge: CUP, 417-431.
- Labov, W. (1972).** *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Langeweg, S.J. & A.M. Slootweg (1988).** Klemtoonpatronen in complexe nominale samenstellingen. *Spektator* 17, 328-340.
- Marle, J. van (1980).** The stress pattern of Dutch simplex words: a first approximation. In: W. Zonneveld, F. van Coetsem & O.W. Robinson (eds.), *Studies in Dutch phonology*. Dutch Studies vol. 4. The Hague: Nijhoff, 79-121.
- Nouveau, D.P. (1994).** *Language acquisition, metrical theory, and optimality*. Utrecht: OTS.
- Odlin, T. (1989).** *Language transfer*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Odlin, T. (2003).** Cross-linguistic influence. In: C.J. Doughty & M.H. Long (eds.), *The handbook of second language acquisition*. Malden MA.: Blackwell Publishing, 436-486.
- Rasier, L. (2006).** *Prosodie en vreemdetaalverwerving. Accentdistributie in het Frans en het Nederlands als vreemde taal*. Thèse de doctorat Université Catholique de Louvain.
- Rietveld, A.C.M. & Heuven, V.J.J.P. van (1997).** *Algemene Fonetiek*. Bussum: Coutinho.
- Roosman, L.M. (2006).** *Phonetic experiments on the word and sentence prosody of Betawi Malay and Toba Batak*. Utrecht: LOT.
- Schultink, H. (1977).** Over de accentuering van afgeleide woorden in het Nederlands. In: H. Heestermans (red.), *Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden aan dr. C.H.A. Kruyskamp*. 's Gravenhage: Nijhoff, 180-188. Ook in G.E. Booij (red.), *Morfologie van het Nederlands*. Amsterdam: Huis aan de drie grachten, 155-162.
- Trommelen, M. & Zonneveld, W. (1989).** *Klemtoon en metrische fonologie*. Bussum: Coutinho.
- Wennerstrom, A. (1994).** Intonational meaning in English discourse: A study of non-native speakers. *Applied Linguistics* 15, 4, 399-420.

Appendix: alfabetisch overzicht geselecteerde woorden, uitgesplitst naar aantal syllaben, type woord (ongeleed, samenstelling of afleiding) en regelmaat.

		aantal syllaben			type woord			regel- maat
		2	3	4	ong	sam	afl	
1.	aalmoes	x			x			-
2.	aantekening			x			x	+
3.	aanvaardbaarheid			x				+
4.	adelaar		x		x			-
5.	afrekening			x			x	+
6.	agent	x			x			+
7.	ambassade			x	x			+
8.	analyse			x	x			+
9.	andijvie		x		x			+
10.	anekdote			x	x			+
11.	armoede		x		x			-
12.	atlas	x			x			+
13.	auto	x			x			+
14.	autobotsing			x		x		+
15.	avond	x			x			-
16.	bacterie		x		x			+
17.	bankrekening			x		x		+
18.	barak	x			x			-
19.	begonia			x	x			-
20.	bevel	x			x			+
21.	bezem	x			x			+
22.	bibliotheek			x	x			+
23.	bijbetaling			x			x	+
24.	bikini		x		x			+
25.	blijdschap	x					x	+
26.	boekenkast		x			x		+
27.	boerenkool		x			x		-
28.	boerenzoon		x			x		-
29.	briefwisseling			x		x		+
30.	bruiloft	x			x			-
31.	catalogus			x	x			-
32.	collegiaal			x	x			+
33.	dankbaarheid		x				x	+
34.	deken	x			x			+
35.	deugdzaamheid		x				x	+
36.	doelpunt	x				x		+
37.	dominee		x		x			-
38.	ellende		x		x			+
39.	enorm	x			x			+
40.	fabel	x			x			+
41.	fabriek	x			x			+
42.	fluweel	x			x			+

(vervolg) Appendix: alfabetisch overzicht geselecteerde woorden, uitgesplitst naar aantal syllaben, type woord (ongeleed, samenstelling of afleiding) en regelmaat.

	aantal syllaben			type woord			regel- maat
	2	3	4	ong	sam	afl	
43. frisdrank	x				x		+
44. fundamenteel			x	x			+
45. geluk	x			x			+
46. grammatica			x	x			-
47. grensbewaking			x		x		+
48. groentetuin		x			x		+
49. handschrift	x				x		+
50. harmonica			x	x			-
51. hartenvrouw		x			x		-
52. hospitaal		x		x			-
53. incognito			x	x			-
54. inhuldiging			x			x	+
55. kameleon			x	x			+
56. kameraadschap			x				+
57. kapot	x			x		x	-
58. karakter		x		x			+
59. kardinaal		x		x			+
60. karkas	x			x			-
61. kathedraal		x		x			+
62. kindervoeding			x		x		+
63. klaveraas		x			x		-
64. kleuterschool		x			x		+
65. landmacht	x				x		+
66. landschap	x					x	+
67. lawaai	x			x			+
68. ledikant		x		x			+
69. legioen		x		x			+
70. leraarschap		x				x	+
71. lerares		x				x	-
72. lichaam	x			x			-
73. locomotief			x	x			+
74. loonbelasting			x		x		+
75. majesteit		x		x			-
76. martelares			x			x	-
77. meridiaan			x	x			+
78. moordnares			x			x	-
79. normaliter			x	x			-
80. olifant		x		x			-
81. ooievaar			x	x			-
82. oorlog	x			x			+
83. overschrijving			x			x	+
84. pagina		x		x			-
85. paprika		x		x			-

(vervolg) Appendix: alfabetisch overzicht geselecteerde woorden, uitgesplitst naar aantal syllaben, type woord (ongeleed, samenstelling of afleiding) en regelmaat.

	aantal syllaben			type woord			regel- maat
	2	3	4	ong	sam	afl	
86. paradijs		x		x			+
87. pepermunt		x			x		-
88. perkament		x		x			+
89. plantsoen	x			x			+
90. presidentschap			x			x	+
91. relatie		x		x			+
92. riant	x			x			+
93. ruitenboer		x			x		-
94. schadeclaim		x			x		+
95. schoonheid	x					x	+
96. selderij		x		x			-
97. situatie			x	x			+
98. smeekbrief	x				x		+
99. strafrecht	x				x		+
100. synagoge			x	x			+
101. tabel	x			x			-
102. televisie			x	x			+
103. toonbeeld	x				x		+
104. uitzondering			x			x	+
105. vijand	x			x			-
106. vorstin	x					x	-
107. vriendin	x					x	-
108. waarheid	x					x	+
109. waterkraan		x			x		+
110. weduwe		x		x			-
111. weduwschap		x				x	+
112. wetboek	x				x		+
113. winnares		x				x	-
114. wintermaand		x			x		+
115. zeehond	x				x		+
116. zelfredzaamheid			x			x	+

Gebruik en perceptie van taboewoorden bij Vlaamse studenten

Invloed van sekse en seksuele geaardheid

ANDY VAN DROM*

Abstract

It is a widely accepted fact that men and women use language in different ways. Gender studies have provided us with different approaches to the identification and explanation of this phenomenon. The present study extends those findings to the issue of sexuality-based differences within gender groups. More specifically, we investigate if the use of sexually connotated taboo words differs in male and female youths, based on their sexual preference. On the basis of a questionnaire that combines methods of direct and indirect measurement, we can conclude that the female informants use less taboo words than males, and that within these two categories, the straight informants use more taboo words than the gay respondents. Interestingly, this reality does not seem to correspond with the perception of the participants themselves.

I Inleiding

In het huidige klimaat van onze samenleving observeert men een toenemende openheid rond het seksuele thema, die, in combinatie met de groeiende mondigheid van jongeren, leidt tot een betere bespreekbaarheid van de relationele en seksuele ervaringen die zich voordoen in de leefwereld van tieners en twintigers. Daarnaast neemt men in recente jaren een sterk groeiende emancipatie van de homo- en biseksuele gemeenschap waar, die gepaard gaat met een grotere tolerantie tegenover deze groepen. Deze bijdrage heeft als doel om na te gaan of de talige uiting van het seksuele anders is bij heteroseksuele jongeren en jongvolwassenen enerzijds, en homo- en biseksuele jongens en meisjes anderzijds, uitgaande van het verschillende standpunt van waaruit zij seksualiteit benaderen.

In de laatste decennia heeft men in het kader van genderstudies en vrouwenstudies allerlei aspecten onderzocht van de verschillende rol en positie die mannen en vrouwen in de maatschappij hebben. Daarbij wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen *sekse* en *gender* (Leplae 2000).¹ Op taalkundig vlak manifesteert deze interesse in sekseverschil-

* De auteur is verbonden aan het departement Taal- en Letterkunde van de Université Laval. Met oprechte dank aan prof. dr. Patrick Dendale voor zijn commentaar bij de eerste versie van dit artikel en aan prof. dr. Reinhild Vandekerckhove voor haar waardevolle suggesties. (Andy.van-drom.1@ulaval.ca)

1 De eerste term drukt enkel het biologische geslacht uit, terwijl *gender* verwijst naar het geheel van sociale kenmerken die naast het geslacht ook het gedrag en de rol omvatten die door de maatschappij doorgegeven worden.

len zich vooral sinds de publicatie in 1975 van Robin Lakoff's werk *Language and Woman's Place*. In zowat alle talen die tot nu toe op dit verschijnsel onderzocht werden, blijkt dat mannen en vrouwen taal wel degelijk verschillend gebruiken (McCormick 2001).²

In de jaren tachtig was er nauwelijks wetenschappelijk onderzoek rond holebi's in Vlaanderen.³ Vanaf de tweede helft van de jaren negentig is er een toename merkbaar. *Seksuele identiteit* blijkt het meest beschreven en onderzochte domein te zijn. Dit handelt vooral over identiteitsvorming, *coming out* en de daarmee gepaard gaande problemen (Cockx & Baert 2002). Wat betreft taalkundig onderzoek rond holebi's werd tot hiertoe doorgaans gewerkt rond zogeheten *homotaal* (*gay language*) (Leap 2001). Onze studie heeft daarentegen tot doel om na te gaan hoe holebi's omspringen met een taalfenomeen dat algemeen verspreid is in de maatschappij, met name *taboewoorden*.⁴ In vorig onderzoek werd reeds aangetoond dat het gebruik hiervan verschilt in functie van sekse (Apte 2001), en dit zowel wat betreft de gebruiksfrequentie als het type van de woorden waarvan men zich bedient. Wij zullen in onze studie deze bevinding controleren bij onze informanten, en het onderzoek uitbreiden naar mogelijke verschillen binnen eenzelfde sekse naargelang seksuele geaardheid.

2 Het onderzoek

2.1 Voorstelling \varnothing opzet

Het doel van deze studie is dubbel. Enerzijds willen we controleren of de algemeen aanvaarde stelling dat mannen meer taboewoorden gebruiken dan vrouwen, ook bevestigd wordt in onze informantengroep. Anderzijds willen we deze stelling, die van toepassing is op sekseverschillen, uitbreiden naar seksuele geaardheid. We stellen dan als hypothese dat binnen een zelfde sekse men nog een verschil in het gebruik van taboewoorden kan waarnemen op basis van seksuele voorkeur.

De aard van dit onderzoek brengt twee problemen met zich mee. Enerzijds ligt het niet voor de hand om woorden die als obscene ervaren kunnen worden, voor te leggen aan informanten. Parallel hiermee verwachten we dat niet alle deelnemers hun ware gebruik van taboewoorden zullen toegeven ten opzichte van een ondervrager. Anderzijds is het niet evident om een relatief groot aantal personen te bereiken die zichzelf als holebi identificeren tegenover een enquêteur die ze niet kennen.

2 Dit betekent echter geenszins dat er een eensluidende verklaring voor dit taalfenomeen bestaat. In het algemeen onderscheidt men drie grote theorieën. Jespersen (1922) spreekt in termen van *conservativiteit*, Labov (1997) en Trudgill (1983) zien *prestige* en *status* als oorzaak, en Milroy (1980) verklaart het verschil tussen het taalgebruik van mannen en vrouwen aan de hand van *solidariteit* (Cameron & Coates 1985:143).

3 De term doelt op iedereen die minstens een seksuele voorkeur heeft voor personen van hetzelfde geslacht, aangezien een individu strikt genomen niet *holebi* kan zijn. Men is immers óf homo, óf lesbienne óf biseksueel, nooit de drie tegelijkertijd.

4 Apte (2001) definieert deze in navolging van de antropologe Mead als woorden die vermeden moeten worden omdat het gebruik ervan veroordeeld wordt door een algemene maatschappelijke consensus, op basis van moraliteit en goede smaak. Het gebruik van deze woorden kan leiden tot een gevoel van onzekerheid, tot belediging en schaamte.

We hebben dan ook beslist om een vragenlijst via het internet aan te bieden.⁵ Dit heeft het voordeel dat de informant de gestelde vragen volledig anoniem kan beantwoorden, zonder enig contact met de onderzoeker. Hierdoor zal hij of zij minder geneigd zijn om antwoorden te censureren, wat een risico is als het om taboes gaat. Daarnaast stelt het ons ook in staat om een groter aantal informanten te bereiken, wat nodig is om een significant aantal holebi's in het onderzoek te kunnen betrekken.

Om de eventuele verschillen in taalgebruik en -attitude die uit ons onderzoek naar voren zouden komen te kunnen toeschrijven aan de twee onafhankelijke variabelen, *seksue* en *seksuele geaardheid*, worden alle andere mogelijke variabelen zo constant mogelijk gehouden. Om dit te bereiken hebben we de deelnemersgroep als volgt getypeerd: de informanten zijn van het mannelijke of vrouwelijke geslacht, met een hetero- of homo-seksuele geaardheid; zij zijn van Vlaamse afkomst, tussen de 18 en 26 jaar oud, en studeren aan een Vlaamse universiteit of hogeschool.

Al onze informanten zijn dus relatief hoog geschoold. Gezien de sociale recrutering van universiteiten en hogescholen kunnen we veronderstellen dat de meeste informanten niet uit de arbeidersklasse, maar uit de middenklassen of de hogere sociale klassen afkomstig zijn. We durven ook te veronderstellen dat vele informanten door hun participatie in het studentenleven er vergelijkbare sociale netwerken op nahouden. Op deze manier neutraliseren we verschillen die toegeschreven kunnen worden aan leeftijd, opleidingsniveau, sociale achtergrond en sociale netwerken.

Om onze hypothese te kunnen toetsen, hebben we een vierledige informantengroep samengesteld: heteroseksuele mannen (groep 1), homo- of biseksuele mannen (groep 2), heteroseksuele vrouwen (groep 3), en homo- of biseksuele vrouwen (groep 4).⁶

In de looptijd van de enquête werden in totaal 1205 deelnemers geregistreerd, waarvan 924 personen de vragenlijst volledig afwerkten. Het grote aantal antwoorden stelde ons in staat om een zekere selectie te maken, opdat de geselecteerde lijsten van een hogere kwaliteit zouden zijn. Die selectie gebeurde uiteraard niet op basis van inhoudelijke criteria. In een eerste fase werden alle onvolledige antwoordenlijsten verwijderd, evenals de formulieren van personen die niet binnen de door ons vooropgestelde leeftijdscategorie vielen. Het totale aantal informanten liep hierdoor terug tot 839. Bijna 70% hiervan waren heteroseksuele vrouwen. Om het evenwicht met de andere drie groepen enigszins te corrigeren, beslisten wij in een tweede fase om op willekeurige wijze te snoeien in deze categorie, namelijk door het verwijderen van elke derde vragenlijst, tot een totale groep van 500 informanten overbleef. De distributie in de door ons opgestelde groepen zag er dan als volgt uit:

- 5 De enquête werd on line geplaatst op 5 december 2004 en afgesloten op 5 januari 2005, één maand later. Mogelijke deelnemers werden uitgenodigd via een elektronisch bericht. Daarnaast publiceerden we een bericht op de website van *Wel Jong Niet Hetero*, een beweging voor holebi-jongeren. De volledige vragenlijst kan geraadpleegd worden op http://agora.ulaval.ca/~anvad10/Andy_Van_Drom_vragenlijst.pdf
- 6 We delen onze informantengroep met andere woorden in volgens het principe van een dubbele binariteit: man vs. vrouw en heteroseksueel vs. homo- en biseksueel. Deze indeling wordt veelal gehanteerd in studies die handelen over de invloed van seksuele geaardheid. *Hetero* wordt er tegengesteld aan *queer* (Roseñil 2002:29), *g/l/b* (Miceli 2002:199) of *GBLT* (Wong, Roberts & Campbell-Kibler 2002:1). (Deze afkortingen staan respectievelijk voor *gay*, *lesbian*, *bisexual* en *transgendered*, nvda.)

1	Heteroseksuele man	165	33.00%
2	Homoseksuele of biseksuele man	47	9.40%
3	Heteroseksuele vrouw	242	48.40%
4	Homoseksuele of biseksuele vrouw	46	9.20%
	Totaal	500	100%

Tabel 1: Geslacht en seksuele geaardheid van de informanten

A	< 18 jaar	0	0.00%
B	18 - 22 jaar	426	85.20%
C	23 - 26 jaar	74	14.80%
D	> 26 jaar	0	0.00%
	Totaal	500	100%

Tabel 2: Leeftijd van de informanten

2.2 Resultaten

In het eerste deel van de aangeboden vragenlijst peilden wij naar het geslacht, de seksuele geaardheid en de leeftijd van de informanten, zoals hierboven weergegeven in tabellen 1 en 2.⁷ Aangezien alle informanten in Vlaanderen wonen en studeren, lijken belangrijke geografische verschillen vrijwel uitgesloten, temeer daar de taboewoorden die we onderzoeken niet dialectisch of regiolectisch of in andere opzichten streekgebonden zijn.⁸ Wij hebben dan ook niet verder rekening gehouden met geografische gegevens.

Het tweede gedeelte, dat de perceptie van taboewoorden betreft, citeert een tekstfragment uit de Guggenheimer-trilogie van Herman Brusselmans, een Belgisch auteur die bekend staat om het gebruik van taboewoorden en seksueel gekleurde uitdrukkingen.⁹

- 7 Na het vervolledigen van een bepaalde sectie, was het voor de participanten onmogelijk om hier later naar terug te keren.
- 8 Dit wordt ondersteund door het feit dat we geen merkbare verschillen hebben waargenomen in de frequentie noch in de keuze van bepaalde taboewoorden op basis van de gegevens die we verzamelden aangaande de provincie van afkomst en de stad waar de respondent studeert.
- 9 "...De mens is een vies ding, dacht hij, en hij vroeg zich vervolgens af of hij zin had om het wijf te neuken. Het was een geblondeerd, hoerig type met een stel uitgebalanceerde torpedoprammen. Ja, die zou Guggenheimer wel eens willen buffelen. Het was lang geleden sinds Anne de Baetzeleir, de ex-omroepster van VTМ, dat hij nog 'ns in een dergelijke stoot z'n sossis geïmporteerd had. Hoewel De Baetzelier niet echt van die grote memmen had. Eerder een koppel citroenen die een dag of vier te lang in een vochtige provisiekast hebben gelogeed...

...‘Dan had je tijdens de opnamen toch maar even langs moeten komen op de set van Bonanza. Isabelle A heeft hij gebuffeld, die schminkster dus, Lynn Wezenbeek – maar goed, die liet zich door alle acteurs buffelen –, die regie-assistente, de continuity-griet en Willy Sommers.’ ‘Willy Sommers?! Dat geloof ik niet, meneer Guggenheimer! Rick is helemaal geen homoseksueel!’ ‘Nee, maar Willy Sommers wel. Die kijkt niet zo nauw. Hetero, bi of jeannet, Sommers laat zich door iedereen bespringen. Toen die ooit in de lagere school zat mocht hij niet mee op schoolreis naar de dierentuin van Antwerpen omdat de meester schrik had dat de kleine Sommers het apekot in zou springen om zich door Gust de Gorilla in z'n reet te laten naaien. Geloof me, Sommers maakt het niet uit of gorilla Gust of Rick heet.’... “

Brusselmans, Herman (1996). *Guggenheimer wast witter*. Amsterdam, Prometheus.

De bron van het fragment werd echter niet bekendgemaakt, om beïnvloeding door een bepaalde literaire voorkeur te vermijden.

Nadat de informanten het fragment hadden doorgelezen, werd hen gevraagd om de woorden aan te kruisen die zij als obscene ervaren hadden. In de volgende vraag werd dezelfde lijst aangeboden, met de vraag om de woorden aan te kruisen die men als *taboe* zou beschouwen. Het is moeilijk om de semantische kenmerken van taboewoorden te definiëren. Vaak worden de termen *vloekwoorden*, *obscene woorden* en *vieze woorden* als synoniemen gebruikt voor de term *taboewoorden*, terwijl deze niet altijd precies overeenstemmen.¹⁰

We kunnen besluiten dat de begrippen *obscentiteit* en *taboe* goed begrepen werden door de informantengroep. De algemene tendens is dat een woord sneller als vulgair of obscene beschouwd wordt dan als taboe. Een relatief vaak voorkomend woord als *wijf* bijvoorbeeld wordt door driekwart van de informanten als obscene bestempeld, terwijl slechts 39% van hen het taboe vinden.

Vervolgens hebben we het aantal informanten dat een woord als *taboe* beschouwt opgedeeld in hun respectievelijke groepen volgens geslacht en geaardheid. Wanneer we gemiddelden per groep berekenen van de *taboescoringen*, verkrijgen we de volgende rangschikking: heteroseksuele mannen 16.54%, homoseksuele of biseksuele mannen 20.59%, heteroseksuele vrouwen 27.39%, homoseksuele of biseksuele vrouwen 31.29%. Ook wanneer we de behaalde scores per woord vergelijken, nemen we deze trend waar. We kunnen hieruit concluderen dat vrouwen meer woorden als taboewoorden karakteriseerden dan mannen, en dat binnen deze twee groepen holebi's een term eerder als taboe markeerden dan hetero's.

		Taboescoring
1	Heteroseksuele man	16.54%
2	Homoseksuele of biseksuele man	20.59%
3	Heteroseksuele vrouw	27.39%
4	Homoseksuele of biseksuele vrouw	31.29%

Tabel 3: Gemiddelde taboescoringen naar sekse en geaardheid (percentages)

Waar de perceptie van woorden als *wijf*, *memmen* en *reet* deze lijn volledig volgen, zijn er toch enkele opvallende uitzonderingen. Zo blijkt dat holebi's veel gevoeliger zijn voor de woorden *homoseksueel* en *jeannet* – bijna 30% van hen beschouwt dit laatste als een taboewoord, tegenover slechts 1 op 20 heteroseksuele mannen en 1 op 10 heteroseksuele vrouwen. Lesbiennes vinden *neuken* dan weer minder snel taboe dan andere vrouwen. De verklaring die wij voorstellen voor deze afwijkingen van het waargenomen algemene patroon, is dat deze bepaalde woorden sterker gebonden zijn aan de leefwereld van de groep of groepen die er gevoeliger voor zijn. De andere groep zou deze termen minder snel als taboe aanzien omdat zij er minder voeling mee hebben.

¹⁰ Men zou kunnen stellen dat de obscentiteit van een woord bepaald wordt door de gesprekspartner, terwijl het taboe-zijn gedetermineerd wordt door de spreker, aangezien hij of zij degene zal zijn die beslist om het woord niet te gebruiken als het voor hem of haar taboe is (Apte 2001:285). Dit verschil werd aan de deelnemers uitgelegd.

In deel 3 van het onderzoek peilden we niet naar de perceptie van het gebruik van seksueel geconnoteerde (taboe-)woorden bij anderen, maar naar het eigen gebruik van deze woorden. Een eerste stimulus die ons toeliet om dit te analyseren, was het tonen van twee afbeeldingen, één van het vrouwelijke geslachtsorgaan, en één van het mannelijke. We vroegen om het eerste woord neer te schrijven waaraan men dacht om dit orgaan te benoemen.

Om een overzichtelijker algemeen beeld te kunnen geven, hebben we de verschillende vormen gecodeerd en ingedeeld in een *standaard* en een *niet-standaard* groep. Dit gebeurde aan de hand van het Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal. Alle woorden die in Van Dale zonder commentaar opgenomen zijn, werden als standaard taalgebruik gecodeerd. Deze categorie bevat dus woorden uit de standaard en hogere registers van de taal, terwijl de niet-standaard groep de populaire en lagere registers verenigt. We kozen voor deze eenvoudige tweedeling om betwistbare gradaties van obsceniteit te vermijden.

Tabellen 4 en 5 geven de waarden weer voor elk specifiek woord dat door de informanten gebruikt werd om respectievelijk het vrouwelijke en het mannelijke geslachtsdeel aan te duiden. In de categorie *andere* werden de vormen ondergebracht die het geslachtsorgaan niet op adequate wijze benoemden, waardoor ze noch standaard, noch niet-standaard woordgebruik zijn in de door ons bestudeerde context.¹¹

	Standaard			Niet-standaard					Andere
	clitoris	vagina	vulva	flamoës	foef	kut	poes	preut	
Hetero m.	3	76	1	1	10	44	20	3	7
	1.8%	46.1%	0.6%	0.6%	6.1%	26.7%	12.1%	1.8%	4.2%
Ho/bi m.	2	20	2	1	0	15	0	0	7
	4.3%	42.6%	4.3%	2.1%	0.0%	31.9%	0.0%	0.0%	14.9%
Hetero vr.	1	197	0	0	4	17	3	0	20
	0.4%	81.4%	0.0%	0.0%	1,7%	7.0%	1.2%	0.0%	8.3%
Ho/bi vr.	1	35	1	0	0	7	2	0	0
	2.2%	76.0%	2.2%	0.0%	0.0%	15.2%	4.3%	0.0%	0.0%

Tabel 4: Woordkeuze voor het vrouwelijke geslachtsdeel, naar sekse en geaardheid (Absolute cijfers en percentages)

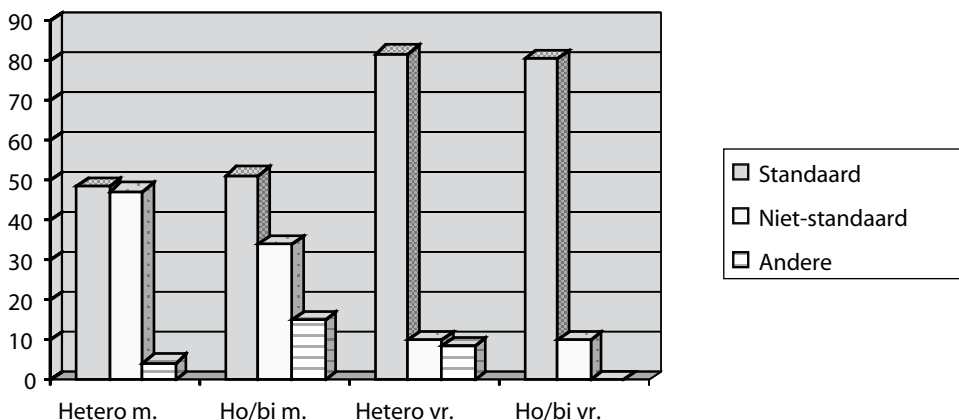
¹¹ Enkele voorbeelden hiervan zijn: *biologie*, *voortplanting*, *vies*, *mannelijk*,... Hoewel *clitoris* strict gezien niet het volledige geslachtsorgaan benoemt, beslisten we dit antwoord toch te weerhouden. Dit omdat een tekening niet noodzakelijk altijd eenduidig interpreteerbaar is, en het woord wel tot het standaard taalgebruik behoort.

Gebruik en perceptie van taboewoorden bij Vlaamse studenten

	Standaard	Niet-Standaard				Andere
	penis	deem	lul	piemel	piet	-
Hetero m.	75	2	54	12	12	10
	45.5%	1.2%	32.7%	7.3%	7.3%	6.1%
Ho/bi m.	23	0	17	2	0	5
	48.9%	0.0%	36.2%	4.3%	0.0%	10.6%
Hetero vr.	168	0	22	29	9	14
	69.4%	0.0%	9.1%	12.0%	3.7%	5.8%
Ho/bi vr.	36	0	6	3	1	0
	78.3%	0.0%	13.0%	6.5%	2.2%	0.0%

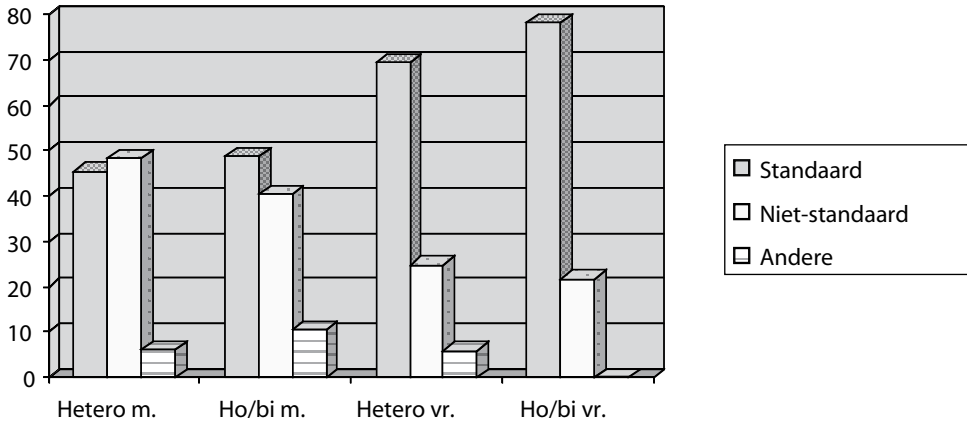
Tabel 5: Woordkeuze voor het mannelijke geslachtsdeel, naar sekse en geartheid (Absolute cijfers en percentages)

Figuur 1 toont een duidelijk verschil in woordgebruik tussen de mannelijke en de vrouwelijke informanten. Deze laatsten geven een grotere voorkeur aan woorden die tot het standaard taalregister behoren. Verschillen op basis van seksuele geartheid, hoewel aanwezig, zijn minder opvallend. Zo kan men bijvoorbeeld zien dat heteroseksuele mannen en homoseksuele mannen ongeveer evenveel standaardwoorden gebruiken. Toch merken we dat deze laatsten beduidend minder niet-standaardtermen aanwenden. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat we in de groep homoseksuele mannen meer antwoorden als *andere* moesten coderen.

Figuur 1: Standaard vs. niet-standaard woordkeuze voor het vrouwelijke geslachtsdeel, naar sekse en geartheid (percentages)

Figuur 2 geeft een erg duidelijke gradatie in woordkeuze weer op basis van sekse en seksuele geaardheid. Homo- en biseksuele vrouwen gebruiken het vaakst een standaardterm, gevolgd door heteroseksuele vrouwen en homoseksuele mannen. Heteroseksuele mannen gebruiken het minst vaak een standaardterm.¹²

Figuur 2: Standaard vs. niet-standaard woordkeuze voor het mannelijke geslachtsdeel, naar sekse en geaardheid (percentages)

Na het uitlokken van een woordkeuze op basis van een visuele stimulus, stelden we enkele zelf-evaluatievragen. Zo zullen we nagaan of het aantal informanten per groep dat aangeeft eerder een standaardvariant te gebruiken, dit ook werkelijk doet. Hiervoor vergelijken we de percentages uit tabellen 4 en 5 met die uit tabel 6.

Wanneer we het gemiddelde nemen van tabellen 4 en 5, krijgen we de volgende waarden voor gebruik van standaardtaal, per groep: heteroseksuele mannen, 47%; homoseksuele mannen, 50.1%; heteroseksuele vrouwen, 75.6%; homoseksuele vrouwen, 79.4%. Wanneer we deze cijfers op tabel 6 projecteren, zien we dat groep 1 (heteroseksuele mannen) haar woordkeuze correct evalueert. De twee groepen van vrouwelijke informanten onderrapporteren lichtjes. Dit betekent dat zij in de praktijk meer standaardwoorden gebruikten dan zij zelf aangeven. Groep 2, homoseksuele mannen, is de enige die overrapporteert. Zij gebruiken met andere woorden vaker niet-standaardtermen dan zij toegeven.

¹² Men kan hier opmerken dat woorden die ook in Nederland bekend zijn (*flamoes, kut, poes, lul, piemel*), vaker in de mond genomen worden dan woorden die enkel in Vlaamse context bekend zijn (*foef, preut, piet*). Hoewel interessant, gaat het hier om een geografische invloed waar alle vier informantengroepen onderhevig aan zijn, en die bijgevolg losstaat van het thema van dit onderzoek. Daarenboven is onze studie beperkt tot de situatie in Vlaanderen. Het lijkt ons dan ook niet relevant om deze thematiek verder uit te diepen in dit artikel.

Gebruik en perceptie van taboewoorden bij Vlaamse studenten

	eerder standaardtaal	Standaard – gemiddelde tabellen 4 & 5	eerder niet-standaardtaal	Niet- standaard – gemiddelde tabellen 4 & 5
Hetero m.	78		87	
	47.27%	47%	52.73%	53%
Ho/bi m.	27		20	
	57.45%	50.1%	42.55%	49.9%
Hetero vr.	179		63	
	73.97%	75.6%	26.03%	24.4%
Ho/bi vr.	35		11	
	76.09%	79.4%	23.91%	20.6%

Tabel 6: Zelfevaluatie van het taalregister gebruikt voor het beschrijven van de geslachtsorganen of seksuele activiteiten, naar sekse en geaardheid (Absolute cijfers en percentages) en vergelijking met gemiddelden van tabellen 4 & 5 (percentages)

De laatste vraag vereiste dat de informanten een rangschikking opstelden naargelang het taalgebruik van de 4 groepen die wij gedurende het onderzoek onderscheiden hebben. Wij wilden weten welke groep volgens hen het vaakst taboewoorden zou gebruiken (waarde 1) en welke het minst (waarde 4), met de andere 2 groepen daartussen. De percentages die hieruit naar voren komen, sluiten aan bij de stereotiepe rollen die elke groep heeft in de maatschappij.¹³ Driekwart van de informanten vindt dat heteroseksuele mannen het vaakst seksueel geconnoteerde taboewoorden gebruikt. Holebi's nemen de tweede (mannen) en derde (vrouwen) plaats in. Dit brengt de twee homoseksuele groepen nader tot elkaar; met andere woorden, hun taalgebruik wordt noch als volledig mannelijk, noch als volledig vrouwelijk gezien. Heteroseksuele vrouwen worden beschouwd als diegenen die deze vormen het minst vaak gebruiken.

Toegekende waarde	1		2		3		4	
Hetero m.	369	73.80%	62	12.40%	30	6.00%	39	7.80%
Ho/bi m.	94	18.80%	225	45.00%	111	22.20%	70	14.00%
Hetero vr.	16	3.20%	108	21.60%	121	24.20%	255	51.00%
Ho/bi vr.	21	4.20%	105	21.00%	238	47.60%	136	27.20%

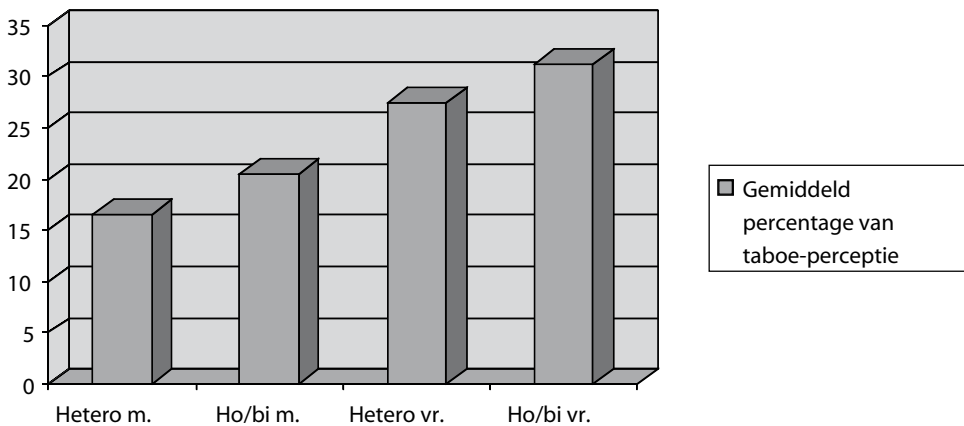
Tabel 7: Evaluatie van het gebruik van seksueel geconnoteerde taboewoorden per sekse/geaardheidsgroep.

3 Bespreking en conclusies

In ons onderzoek hebben we de invloed van sekse en seksuele geaardheid op het gebruik van seksueel geconnoteerde taboewoorden willen aantonen en bestuderen. Uit het eerste

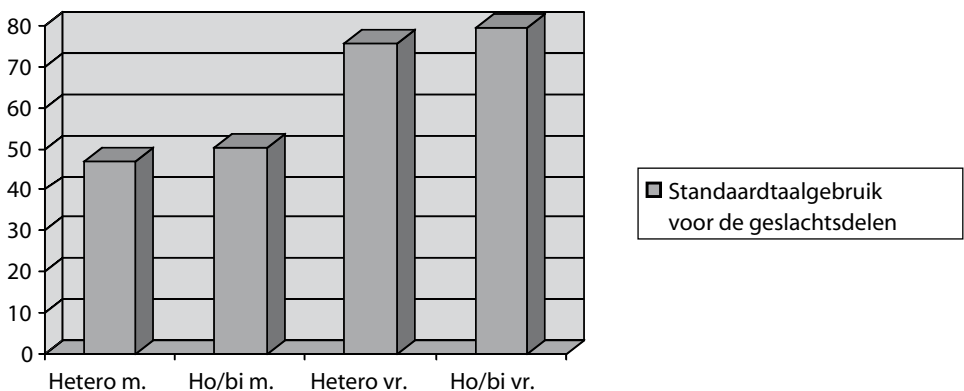
¹³ Voor een bespreking van holebi-rollen in de maatschappij en sociale stereotypes, zie Murray (2000)

deel van de vragenlijst konden we concluderen dat vrouwen een woord relatief sneller als taboe beschouwen dan mannen. Dit blijkt ook duidelijk uit figuur 3. Naast deze tweedeling, die de stellingen uit vroeger onderzoek bevestigt, nemen we een weliswaar subtieler verschil waar tussen de percentages voor de heteroseksuele en de holebi deelgroepen van elke sekse. De holebi's blijken steeds net iets gevoeliger voor taboewoorden dan hun hetero seksegenoten.

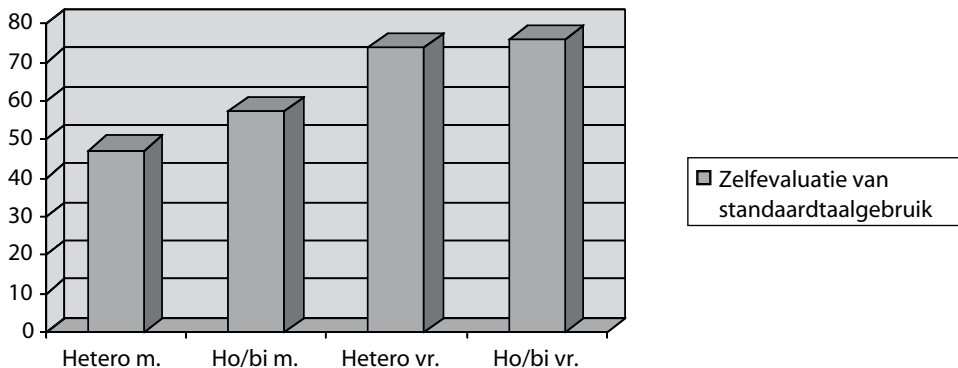
Figuur 3: Gemiddeld percentage van de perceptie van een seksueel geconnoteerd woord als taboe, naar sekse en geartheid.

Wanneer we deze resultaten vergelijken met het reële gebruik van standaard of niet-standaard termen voor de geslachtsorganen, observeren we dezelfde trapsgewijze gradatie. Figuur 4 toont dat lesbiennes het vaakst standaardtermen gebruiken, gevolgd door heteroseksuele vrouwen en homoseksuele mannen. Heteroseksuele mannen gebruiken het minst vaak standaardtaal.

Figuur 4: Gemiddeld percentage van het gebruik van standaardwoorden voor de geslachtsorganen, naar sekse en geartheid.

Uit figuur 5 tenslotte, blijkt dat alle groepen hun gebruik ook min of meer correct inschatten. De enige groep die licht overrapporteert is groep 2, homoseksuele mannen. Dit staat in contrast met de studies van Trudgill en Labov die aantoonde dat vrouwen meer neiging hadden tot overrapporterende dan mannen.¹⁴

Figuur 5: Gemiddeld percentage van het gebruik van standaardwoorden voor de geslachtsorganen en seksuele activiteiten volgens zelfevaluatie, naar sekse en geardeerdheid.

Alle resultaten werden significant bevonden, met een foutenmarge van 0.001 of kleiner, na het toepassen van Chi-square testen. De drie bovenstaande figuren vertonen alle dezelfde nagenoeg perfecte implicatiele schaal. Het werkelijke gebruik en de correcte individuele evaluatie ervan door de informanten staan echter in scherp contrast met het algemene beeld dat men heeft van het taalgebruik van de vier verschillende groepen. De resultaten van de laatste vraag van ons onderzoek geven namelijk aan dat heteroseksuele mannen beschouwd worden als de groep met het hoogste taboewoordgebruik, en groep 3, heteroseksuele vrouwen, het laagste. Beide holebi-groepen bevinden zich tussen deze twee extremen.

Een mogelijke verklaring voor deze discrepantie is dat in realiteit holebi's inderdaad gevoeliger zijn voor deze problematiek van seksueel getint taalgebruik dan de heteroseksuele informanten, en dit vanwege hun geardeerdheid, die vaak niet zonder problemen ervaren wordt. Deze realiteit wordt echter vertekend door het stereotiepe beeld van holebi's dat nog steeds heerst in onze maatschappij. Dit wil zeggen dat de opinie die in

14 In zijn welbekende studie van de stratificatie van het New Yorkse taalgebruik naar sociale klasse, onderzocht Labov (1997) de aanwezigheid of afwezigheid van de postvocale [r]. Hij stelde variatie vast naargelang sociale klasse en leeftijd, maar opvallend ook was dat vrouwen van alle sociale klassen, in een context die een zorgvuldig register vereiste, minder vormen met laag prestige gebruikten dan mannen. Trudgill (1983) kwam tot dezelfde conclusie na zijn onderzoek met betrekking tot inwoners van Norwich. Hij onderzocht eveneens het zelfbeeld dat de informanten hadden over hun taalgebruik. In beide sekse waren er discrepanties tussen het taalgebruik dat men verklaarde te hanteren, en de variant die Trudgill geregistreerd had. Opmerkelijk was echter dat mannen veeleer aan *onderrapportering* deden (met andere woorden, dat ze dachten een lagere variant te gebruiken dan werkelijk het geval was), terwijl vrouwen de neiging hadden tot *overrapportering*, en hun taalgebruik dus te hoog inschatten.

het algemeen heerst onder de bevolking, ook de maatstaf is die men gaat hanteren bij de evaluatie van het talige gedrag van deze groepen. Inderdaad worden er vaak vrouwelijke kantjes toegeschreven aan homo's, en mannelijke kantjes aan lesbiennes.¹⁵ Wanneer men die houding vertaalt naar taalgebruik, verkrijgt men net die verhoudingen van waarden die wij geregistreerd hebben in de verzamelde antwoorden betreffende de veronderstelde verschillen tussen de verschillende groepen.

Hoewel de precieze oorzaken en verklaringen voor deze afwijking tussen reëel gebruik en perceptie enerzijds, en het evaluerend beeld dat men ervan heeft anderzijds, nog verder moeten onderzocht worden, kunnen we toch besluiten dat we voor onze informantengroep hebben aangetoond dat zowel *seks* als *seksuele geaardheid* een invloed uitoefenen op het gebruik en de perceptie van seksueel getinte taboewoorden. Verdere studies zijn echter nodig om uit te wijzen of deze conclusies ook veralgemeend kunnen worden naar andere bevolkingsgroepen, zoals bijvoorbeeld jongeren uit lagere sociale klassen.

Gendertheorieën schrijven het verschil in taalgebruik tussen man en vrouw niet enkel toe aan het biologische geslacht, maar aan een combinatie van deze anatomie enerzijds en de rol en het beeld die de seks toebedeeld wordt in de maatschappij anderzijds. In verdere ontwikkeling hiervan stellen wij dat deze *gender-rol* zich nogmaals kan ontdebelen in een *gender-identiteit* (seks) en een *gender-preferentie* (geaardheid), die samen verantwoordelijk zijn voor wat men als *seksverschillen* beschrijft.

● Bibliografie

- Apte, M.L. (2001).** Taboo Words. In: R. Mesthrie (red.), 283-287.
- Cameron, D. & J. Coates (1985).** Some problems in the sociolinguistic explanation of sex differences. *Language & communication*, 5, 143-151.
- Chambers, J.K. (1995).** *Sociolinguistic theory*. Oxford: Blackwell.
- Cockx, F. & H. Baert (2002).** *Holebi's en gelijke kansen (beleid). Verslag van een zoektocht naar toekomstige onderzoekspistes*. Leuven: KUL.
- Herek, G. (2002).** Gender gaps in public opinion about lesbians and gay men. *Public opinion quarterly*, 66, 40-66.
- Jespersen, O. (1922).** *Language: its nature, development and origin*. Hempstead: Allen & Unwin.
- Labov, W. (1997).** The social stratification of (r) in New York City department stores. In: N. Coupland & A. Jaworski, *Sociolinguistics. A reader and course book*. London: Mac-Millan, 168-178.
- LaMar, L. & M. Kite (1998).** Sex differences in attitudes toward gay men and lesbians: a multidimensional perspective. *The journal of sex research*, 35, 189-196.
- Leap, W.L. (2001).** Gay Language. In: R. Mesthrie (red.), 332-335.
- Leplae, J. (2000).** *Genderterminologie*. Brussel: ROSA.

15 We zien dit bevestigd in onder andere LaMar & Kite (1998): "People believe gay men are feminine and lesbians are masculine", en in Herek (2002): "[...] the belief that gay men and lesbians act like the opposite sex is widespread".

- McCormick, K.M. (2001).** Gender and Language. In: R. Mesthrie (red.), 336-345.
- Mesthrie, R. (red.) (2001).** *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Amsterdam: Elsevier.
- Miceli, M. (2002).** Gay, Lesbian and Bisexual Youth. In: D. Richardson & S. Seidman (red.), 199-214.
- Milroy, L. (1980).** *Language and social networks*. Oxford: Blackwell.
- Murray, S. (2000).** *Homosexualities*. Chicago: University of Chicago Press.
- Richardson, D. & S. Seidman (red.) (2002).** *The Lesbian and Gay Studies Handbook*. London: Sage.
- Roseneil, S. (2002).** The Heterosexual/ Homosexual Binary: Past, Present and Future. In: D. Richardson & S. Seidman (red.), 27-44.
- Trudgill, P. (1983).** *On dialect. Social and geographical perspectives*. Oxford: Blackwell, 161-185.
- Wong, A., S. Roberts & K. Campbell-Kibler (2002).** Speaking of sex. In: K. Campbell-Kibler, R. Podesva, S. Roberts & A. Wong (red.), *Language and Sexuality: Contesting Meaning in Theory and Practice*. Stanford: CSLI Publications, 1-21.

Focusconstructies als *kijk eens* en *moet je eens kijken*

THEO A.J.M. JANSSEN*

Abstract

Dutch language users can choose between two highly differentiated types of directive *focus constructions* in order to attract their addressees' attention to a particular entity or situation. One type features the imperative of a verb of perception or imagination, such as *kijk* 'look' and *stel je voor* 'imagine'. The other type features the phrase *moet je* 'you have to' combined with the infinitive of such a verb. Both types can have a nominal, a (semi-)sentential direct object, or both a nominal and a (semi-)sentential direct object. It is argued that the description of the relationships between the two types of focus construction in construction grammars requires that inheritance lines of various properties can cross in constructional networks and that some parts of the non-compositional focus constructions can be based on metonymy.

I Inleiding

Taalgebruikers kunnen expliciet de aandacht vestigen op een zaak of situatie met imperatief- en *moeten*-constructies als in de volgende uitingen.¹

- (1) Kijk eens wat een mooi beeld.
- (2) Moet je eens kijken wat een prachtige foto hierboven.

De elementen *beeld* en *foto* staan hier prosodisch in focuspositie: ze dragen het hoofddaccent en vormen de top in de stijgende intonatiecontour. Daarmee wordt de aandacht gericht op het mooie beeld en de prachtige foto. Imperatief- en *moeten*-constructies als in (1) en (2) zullen worden aangeduid als focusconstructies. Omdat de toegesprokene met de uitingen (1) en (2) tot een handeling wordt aangezet, zijn ze directief. Ze zijn tevens exclamatief, omdat ermee te kennen gegeven wordt dat de toegesprokene verrast zal zijn over wat er te

* Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Letteren, De Boelelaan 1105, 1082 HV Amsterdam, thajm.janssen@let.vu.nl. Het onderzoek is verricht voor het VNC/NWO-project 'Modale hulpwerkwoorden en andere uitdrukkingen van modaliteit in het Nederlands'. Graag bedank ik Ronny Boogaart, Esther Pascual, Ina Schermer-Vermeer, Leo Wetzels en de beoordelaars voor hun commentaar op de concepttekst.

1 Uitingen worden als uitgangspunt van het onderzoek genomen, zoals beargumenteerd in Janssen (2007). De herkomst van het authentieke voorbeeldmateriaal staat in de appendix, tenzij anders aangegeven.

zien is. De spreker kan er ook zelf verrast over zijn, maar eigen verrastheid is niet vereist. Uitingen met een focusconstructie zijn altijd directief, maar niet altijd exclamatief, zoals zal blijken.

Omdat in het onderzoek van focusconstructies directiviteit en exclamativiteit belangrijk zijn, wordt er vooraf op ingegaan in paragraaf 2. Welke typen focusconstructies er zijn met *kijken* en andere werkwoorden, wordt nagegaan in paragraaf 3. De focusconstructies van het imperatief-type zullen nauw verwant blijken te zijn aan die van het *moeten*-type. In paragraaf 4 wordt de verwantschap onderzocht. De uitkomsten worden samengevat in paragraaf 5.

Voor het onderzoek naar de verwantschap tussen de focusconstructies wordt het kader van constructiegrammatica's als vertrekpunt genomen, omdat aandacht voor structurele en functionele diversiteit, rijkelijk aanwezig in focusconstructies, in de werkwijze van constructiegrammatica's vanzelfsprekend is, zoals Croft (2001:25) stelt:

Any construction with unique, idiosyncratic morphological, syntactic, lexical, semantic, pragmatic, or discourse-functional properties must be represented as an independent node in the constructional network in order to capture a speaker's knowledge of their language. That is, any quirk of a construction is sufficient to represent that construction as an independent node.

Bij de plaatsing van focusconstructies in een hiërarchisch constructioneel netwerk zal blijken welke theoretische problemen er kleven aan de verantwoording van parallelle subtypen van de hoofdtypen, vooral waar die niet compositioneel gebouwd zijn.

Het onderzoeksmateriaal komt uit het Corpus Gesproken Nederlands (CGN) en vooral van het internet (via Google juli-augustus 2005). Omwille van de leesbaarheid is de orthografie van het internetmateriaal stilzwijgend aangepast.²

2 Directiviteit en exclamativiteit

2.1 Directiviteit

Met een directief zet de spreker de toegesprokene ertoe aan de aangeduide handeling te verrichten (Searle 1969). Op grond van die karakteristiek kunnen (1) en (2) directief genoemd worden. Ze verschillen echter van een uiting die als opdracht kan gelden, zoals (3).

- (3) A: Nou, doe de groeten maar aan mijn toekomstige schoonvader.
B: Oké, doe ik.

De reactie *Oké, doe ik* of *Oké* is hier adequaat, maar zo'n reactie op (1) en (2) is vreemd.³ Het rare of flauwe *Oké, doe ik* of *Oké, ik kijk* in zo'n verband berust op het volgende. Bij het uiten van een directief op basis van een focusconstructie gaat de spreker ervan uit dat de

2 Zie Fortuin (2004:338) voor een kritische reflectie op de waarde van taalmateriaal verkregen van internet.

3 Hier is zeker niet uitputtend behandeld wanneer *Oké!* wel en niet kan voorkomen als reactie op uitingen met een imperatiefconstructie. *Oké!* zou in elk geval misplaatst zijn na een stel-je-voorimperatief als: *Word maar eens door een valse hond gebeten.* [www.babelz.nl/forums/viewtopic]

entiteit waarvoor hij aandacht wil, makkelijk voor de toegesprokene te zien is. De spreker zal dan ook nauwelijks benieuwd zijn of de ander wel of niet kijkt. Wel zal hij benieuwd zijn of de ander het exclamatieve oordeel bijvalt dat met focusconstructies geuit wordt.

Dat (1) directief is, komt uiteraard door de imperatiefconstructie, maar waardoor is ook (2) dat? Uitingen als *Moet je eens kijken!* worden door de ANS (1997:1254) ingeboekt als “vaste combinaties [...] ter omschrijving van een imperatief”. Het zijn echter geen congererende imperatiefconstructies als in *Let jij eens op!* (Fortuin 2004). Immers, met *moeten* zonder subject wordt normaal geen imperatief gevormd.⁴ Verder is het subjectspronomen *jij* in *Let jij eens op!* niet te vervangen door de gereduceerde vorm *je* in *Moet je eens kijken!* Wel kunnen *u* en *jullie* in een focusconstructie optreden, maar ze zijn dan niet prominent geaccentueerd. *Moet jij eens kijken* in (4) fungeert niet als focusconstructie, want het gaat er om een toekomstige actie, uit te voeren in vervolg op een andere actie.

- (4) Gebruik vooral geen suiker en zo min mogelijk vet. Moet jij eens kijken hoe snel je resultaat ziet.

Kenmerkend voor focusconstructies is nu juist dat de toegesprokene bij het horen van *moet je eens kijken* maar een geringe inspanning hoeft te doen om de betrokken entiteit te zien. Waarin verschillen uitingen met *kijk eens* en *moet je eens kijken* pragmatisch-semantisch? Jansen (1980:61-62)⁵ noemt *Moet je eens kijken!* een “friendly request”, wat *Kijk eens!* niet hoeft te zijn. Wellicht zit de vriendelijkheid hierin: de spreker geeft met het *moeten*-type te kennen dat hij het de moeite waard acht voor de toegesprokene te kijken en dat die er belang bij heeft. Bij het imperatief-type kan het ook de moeite waard zijn voor de toegesprokene om te kijken, eventueel eveneens in de ogen van de spreker, maar die geeft dat er niet mee aan.

Met uiting (2) krijgt de toegesprokene geen advies (Jansen 1980:64), anders dan in (5).

- (5) Das ook een handige site! Moet je maar 'ns kijken.

Voorop staat hier de tip een site te bekijken, al zal de toegesprokene dan ook verrast zijn over wat hij te zien krijgt. Wat ontbreekt, is de directe aanwezigheid van wat er te zien is.

Als van de toegesprokene een geringe inspanning verwacht wordt om de relevante situatie te ontwaren, is het *moeten*-type wellicht geschikter dan het imperatief-type, getuige (6) en (7).

- (6) ‘Moet je nou toch eens kijken!’ riep Margot. ‘Het aquarium is knalrood!’ Vader draaide zich om en keek.
 (7) a ‘[...] Het ritselt hier van de politie. Moet je kijken.’ Een groep soldaten was verschenen en werd met applaus begroet.

⁴ Het kan in een stel-je-voorimperatief: *Moet maar eens honderd brieven schrijven!* (Proeme 1984:247).

⁵ Jansen (1980) ziet focusconstructies van het *moeten*-type als deletieresultaat van een constructie met *nu* verplaatst naar de topic-positie. Dat idee vindt geen steun in focusconstructies waar *nu/nou* nog in staat, als in: *Moet je nou eens kijken wat een engeltje.* [www.censuur.com/weblog/archief/2005_05_22_archief.html]

- b '[...] Es wimmelt hier von Polizisten. Sie brauchen sich nur umzudrehen.' Eine Gruppe Soldaten war erschienen und wurde mit lautem Beifall begrüßt.

De relevante situatie is voor de toegesprokene te zien zogauw die zich omdraait. In (6) blijkt dit aan het slot, in (7)b uit *Sie brauchen sich nur umzudrehen* als vertaling van *Moet je kijken*.

2.2 Exclamativiteit

Wat maakt een uiting exclamatief? Deze vraag is lastig te beantwoorden. Zo vraagt Jespersen (1924:301): "why are [exclamations] confined to those that are 'introduced by exclamatory pronouns, adjectives or adverbs' such as *what* and *how*?" Hij onderscheidt in zijn "purely notional classification of utterances" de klassen waarin "the speaker does not or does want to exert influence on the will of the hearer" (1924:302). Tot de ene klasse rekent hij declaratieve en exclamatieve uitingen, tot de andere vragen en verzoeken. Uiteraard vormen exclamatieve directieven dan een probleem, want met een uiting als *Kijk eens wat een mooi beeld!* wordt wel degelijk gepoogd de toegesprokene te beïnvloeden, natuurlijk eerst om te kijken, maar vooral om de appreciatie te delen over wat er te zien is. De spreker veronderstelt dat de toegesprokene niet alleen wil kijken maar ook bereid is mee te gaan in de appreciatie van het exclamatief geuite oordeel of er zich op z'n minst voor open te stellen.

De vraag wat exclamaties in vormelijk opzicht gemeen hebben, is volgens Milner (1978) niet te beantwoorden. Alwat hij kan melden, is: "*c'est l'interprétation qui rassemble les exclamatives: toute phrase qu'on désigne de ce nom implique l'expression d'un haut degré, soit dans l'ordre de la qualité [...], soit dans l'ordre de la quantité*" (1978:253). Over wat ze in functioneel opzicht gemeen hebben, zegt Elliott (1974:242): "The 'function' of exclamations is clearly to talk about abnormal or unexpected situations".

De interpretatieve en de functionele karakterisering kunnen als volgt verenigd worden: *met een exclamatieve uiting geeft de spreker te kennen dat hij de betrokken situatie opmerkelijk vindt, waarbij hij de kwalificatie van dat waarop de uiting gefocust is, (i) zonder meer van toepassing vindt, resp. (ii) in een hogere dan gewone gradatie van toepassing vindt, en wel een zo hoge dat hij suggereert niet te kunnen zeggen hoe hoog.*

Waarom twee typen? Type (i) heeft voor de betekenis 'de kwalificatie is zonder meer van toepassing' geen ander dan een prosodisch vormkenmerk (zie verderop). Tot dit type horen uitingen waarmee verrastheid tot uitdrukking te brengen is in de vorm van een interjectie (*Jemig!, Oh!, Wauw!*), een adjectief (*Fantastisch!, Gezellig!, Lekker!*), een nomen (*Macho!, Schoft!, Zak!*), een woordgroep (*Een tien!, Het lukt!, Je bent geweldig!*). De betekenis van type (ii) 'de focale kwalificatie is in een meer dan gewone mate van toepassing'⁶ wordt zowel prosodisch uitgedrukt als adverbiaal (*hoe, zo*) of pronominaal (*wat, zulk(e)*).⁷

- 6 Bij type (ii) spreekt Elliott (1974:238) van absolute exclamaties. Zie ook Milner (1978), Zanuttini & Portner (2003). Michaelis & Lambrecht (1996a, b) brengen vormelijk uiteenlopende exclamatieven van type (ii) samen onder één pragmatisch-semantische noemer. De door hen veronderstelde factiviteit van exclamatieven stelt D'Avis (2002) ter discussie. Zie over de rol van presuppositie ook Michaelis (2001).
- 7 Bij type (ii) horen ook (*wat*) *een*-constructies (Droste 1970) als in *Wat een wijn!, Een wijn dat er geschonken werd!* en *We hebben toch een wijn gedronken!*, waarmee gezegd wordt dat de kwaliteit of kwantiteit van de wijn van een zo hoge gradatie is dat de spreker suggereert niet te weten hoe die aan te duiden.

Exclamatieven hebben de volgende prosodie: de intonatie is hoog en heeft zo mogelijk een stijgend verloop met het hoofdaccent als top, terwijl de syllabe met primair accent vaak wat wordt gerekt.⁸ Op een exclamatief is een instemmende reactie preferent (Clark & Schaefer 1992:158; Vliegen 1986:144; Zanuttini & Portner 2003:47-48). Zie (8) en (9).

- (8) A: Die foto valt nog mee, maar wat een ongelooflijk lelijk mens! Met alle respect.
B: Inderdaad, wat een ongelooflijk lelijk mens [...].
- (9) A: Jezus, wat houdt deze thread 't een tijd vol.
B: Ja, zeg, inderdaad wat houdt deze thread het een tijd vol.

Hier wordt gereageerd met *inderdaad*, al dan niet samen met *ja* en *zeg*. Andere reactietypen zijn *zeg dat wel* en *dat kan je wel zeggen*, vaak met *ja* ervoor en/of erna als in (10) en (11).⁹

- (10) A: Wat een saaie site, zeg!
B: Ja, zeg dat wel, ja.
- (11) A: Wat een stelletje olieballen...
B: Ja, dat kun je wel zeggen, ja.

Een vorm van bijval is verder *ja, dat vind ik nou ook*, gevolgd door een parafraserende, min of meer repetitieve nader kwalificerende exclamatie, als in (12), en *ja*, gevolgd door een interjectie van verbazing als *wow*, in (13). Uiteraard is de uitroep in de reactie geen factor om exclamatieven te onderscheiden, want dat zou resulteren in een circulair criterium.

- (12) A: Colin Farrell, wat een lekker ding, zeg...
B: Jaaaa, dat vind ik nou ook zo'n ongelooflijk lekker ding!
- (13) A: Jemig zeg! Wat een gedicht, echt super super triestig.
B: Ja, WOW!!!... 'k ben er stil van...

Aangetekend zij dat met *zeg dat wel*, *dat kan je wel zeggen* of *ja, dat vind ik nou ook* niet goed gereageerd kan worden op een exclamatief als *Kijk eens wat een mooi beeld!*, wel met *Inderdaad!* of *Ja, zeg!*, eventueel samen als *Ja, zeg, inderdaad!* of *Ja, inderdaad, zeg!*

- 8 Er is er ook een zwak-exclamatieve prosodie mogelijk (Leo Wetzels attendeerde mij erop). *Kijk eens wat een mooi resultaat!* en *Moet je eens kijken wat een mooi resultaat!* kunnen bijvoorbeeld zo geïntoneerd worden dat de top van de intonatie op *kijk(en)* ligt, waarna de toon direct daalt. Met zo'n exclamatief geeft de spreker aan dat de entiteit waarvoor hij aandacht vraagt, voor hemzelf op het moment van spreken niet meer verrassend is. Verder kunnen exclamatieven een (ad)miratieve prosodie hebben (Delancey 2001). De woorden worden daarbij langzaam, ietwat staccato en zeer nadrukkelijk uitgesproken met een hoge uithaal aan het eind. De spreker geeft ermee aan dat naar zijn verwachting de toegesprokene nog sterker verrast zal zijn dan die al zou zijn bij een gewone exclamatief, én dat hijzelf volop deelt in de verbazing (Janssen 2005).
- 9 De genoemde reactietypen zijn niet uitsluitend karakteristiek voor exclamatieven. Zo kan ook op een retorische vraag als: *Is dat geen handige oplossing?* goed als reactie volgen: *Ja, zeg dat wel*.

3 Focusconstructies

Een reeks focusconstructies zal nu onderscheiden worden, telkens eerst een subtype van het imperatietype en daarna een corresponderend subtype van het *moeten*-type, waar mogelijk in zowel de directieve als de exclamatief-directieve functie.

Een opmerking vooraf. In focusconstructies van het imperatietype zijn *keek* en *had gekeken* niet mogelijk (Schermer-Vermeer 1986a). In focusconstructies van het *moeten*-type komt *moeten* alleen voor in presensvorm. Dit sluit aan bij de focusfunctie van de constructie, die ertoe dient om aan de orde te stellen wat van ‘referentieel focaal belang’ is.¹⁰

3.1 Kijk eens! – Moet je eens kijken!

3.1.1 Kijk eens!

Het gebruik van *Kijk!* als focusconstructie is opgemerkt door Overdiep (1937:475), die *kijk* in *Kijk, hij zit te broeden!* een begeleidend zinnetje noemt dat verzwakt is tot een formule van “opwekking der aandacht”. Van Dale (1961 s.v. *kijken*) meldt erover: “in oneig. toepassingen: *kijk!* in een betoog of verhaal gebezigd om de opmerkzaamheid op het gezegde te vestigen of het als iets merkwaardigs te bestempelen, ook als uitroep van verrassing: *kijk!, daar is hij ook!*”. Over *Kijk eens!* wordt gezegd: “aansporing om zijn opmerkzaamheid aan iets te geven” en over *Kijk eens hier!*: “gebezigd bij het overreiken van iets; ook oneig., als men iets wil uitleggen”. Met *kijk 'ns* in (14) en (15) kan de toegesprokene er inderdaad toe aangezet worden naar een entiteit te kijken en die in ontvangst te nemen van de spreker.¹¹

- (14) [overhandiging van document] “ggg graag met commentaar bij mij weer uh” “op m’n kamer brengen. kamer uh... ‘t nummer staat erop.” “kijk ‘ns. alsjeblijft.” “bedankt hè.”
- (15) [gesprek] “ja dan neem je d’r eentje mee voor mij voor thuis.” “als ik ‘s avonds moe van het werken thuis kom.” “dat je zegt kijk ‘ns Esther. een lekker” “kopje koffie en een Verkaadje d’rbij.”

Beide keren is *kijk 'ns* deel van een overhandigingsritueel, met een functie specifiek dan alleen de aandacht vestigen op wat overhandigd wordt. *Kijk 'ns* is er een beleefdheidsvorm, in (15) niet voorafgaand aan maar in plaats van *alsjeblijft*. Vergelijk de gegrammaticaliseerde vormen *ziedaar* (*voilà*) – “Gebruikt bij het aanbieden van iets aan den toehoorder: alstublieft” (*WNT* s.v.)¹² – en *ziehier* (*voici*), die verderop (3.15.1) nog ter sprake komen.

Zie voor de functie van *kijk* “als men iets wil uitleggen” bijvoorbeeld (16).

- (16) Nou ja, kijk, we hebben allemaal de kijkcijfers gezien. En dan ben je ook wel een beetje voorbereid op wat komen gaat.

¹⁰ Zie voor het begrip ‘referentieel focaal belang’ bijvoorbeeld Janssen (1993, 2002).

¹¹ Zie voor interpunctie en codes in het CGN: http://lands.let.kun.nl/cgn/doc_Dutch/topics/version_1.0/annot/orthography/ort_prot.pdf.

¹² De beleefdheidsfunctie dateert zeker al van 1778, getuige: *Moederlieft! zie daar een roosje Van uw Koosje, Wijl gij heden jarig zijt* (*WNT* s.v. van). Zie verder *kedaar* ‘kijk daar’ (*WNT* s.v.).

Al fungeert *kijk* hier bijna als een stopwoord, het is toch licht argumentatief (De Vriendt 1995:155), doordat het een implicationeel verband inleidt. De discoursefunctie van *kijk* is hier de toegesprokene erop te attenderen dat er iets ingewikkelds volgt, in casu een redenering.

Kijk wordt vaak intercalair¹³ gebruikt om op levendige wijze de aandacht te trekken. Zo wordt de toegesprokene in (17) en (18) expliciet – hoe zwak ook – ertoe aangezet zich de situatie die genoemd gaat worden, voor de geest te halen en er rekening mee te houden dat er in de loop der gebeurtenissen een wending te verwachten valt.

- (17) En ze gaf hem een duw, en kijk, daar lag hij op zijn rug.
 (18) Toen nam die man mij mee [...] naar de Oostpoort van de tempelmuur, en kijk, daar borrelde het water weer op uit de rechterzijde.

Doordat hier met *kijk* de verhaallijn wordt onderbroken, is een abrupte overgang mogelijk:¹⁴ er wordt een moment van spanning mee gecreëerd. *Kijk* fungeert er als een ‘discourse marker’ of discourseoperator.¹⁵ Het wordt niet uitsluitend gebruikt in situaties waarin er iets te zien of te begrijpen is in de directe, spatiële en/of temporele nabijheid van spreker en toegesprokene, want in (17) en (18) gaat het om een fictioneel-narratieve nabijheid.

In (14)-(18) is *kijk* (*'ns*) geen (deel van een) exclamatieve uiting. In (19) en (20) maakt *kijk 'ns* echter deel uit van een exclamatief verband blijkens de intonatie (CGN).

- (19) [gesprek in keuken] “oh kijk ‘ns ‘k heb keileuke mokken.”
 (20) [gesprek over cabaretiers] zo van kijk ‘ns wat durf ik weer wat hè.” “wat durf ik weer grof te zijn en wat durf ik weer wat je zegt” “daartegen aan te schoppen hè.

In (19) blijkt opgetogenheid over wat er te zien is, uit de kwalificatie *keileuk*. In (20) wordt *kijk 'ns* gevolgd door uitroepen (in hoofdzinsvorm).

Tot slot moet het subtype bezien worden met twee intonatie toppen van gelijke hoogte.

- (21) Kijk daar eens, een kind!

Hier dragen zowel *daar* als *kind* een intonatie top. Er is een cesuur tussen *Kijk daar eens* en *een kind*. De laatste groep vormt een min of meer eigen intonatiegeheel. Daarbij fungeert *een kind* niet als direct object in het voorafgaande, al wordt ermee aangeduid wat er te zien is.

¹³ Zie Schelfhout, Coppen & Oostdijk (2003) voor het begrip ‘intercalatie’.

¹⁴ Zie Boogaart (1999:15-17, 81-85) voor overgangen, tussen een handeling en een toestand, als in (17) en (18).

¹⁵ Zie voor het begrip ‘discourseoperator’ Redeker (2006; ook 2000): “A discourse operator is any expression that is used with the primary function of bringing to the listener’s attention a particular kind of relation between the discourse unit it introduces and the immediate discourse context.”

Opmerkelijk is dat (21) in totaliteit exclamatief is (andere interpuncties als *Kijk daar eens: een kind!* of *Kijk daar eens! Een kind!* doen daar niets aan af). Hoe komt het dat we (21) als exclamatief begrijpen, en daarom exclamatief intoneren? Met de focusconstructie anticipeert de spreker pragmatisch-semantic op iets dat in de gegeven situatie te zien is: een kind in (21). Wanneer het als verrassend gezien wordt, leidt dat kennelijk tot een exclamatieve uiting.

3.1.2 Moet je eens kijken!

Uitingen met een focusconstructie van het type *moet je eens kijken* zijn niet altijd exclamatief, getuige de intonatie (CGN) van (22) en (23).

- (22) [instructie over buikademhaling bij spreken] “gaat ie [=buik] naar voor. [...] maar wat doe je nou dus dat is ‘t’ “belangrijkste met praten als je uitademt?” [...] “nou dat is d*a... kijk moet je ‘ns kijken bij mij dat is juist niet d*a de idee is niet” “om te blijven hang*a... kijk nou is ie ingeademd dan gaat ie dit doen met de uitademing.”
- (23) [kritiek op informatievoorziening door overheid] moet je ‘ns kijken. zit je nou in” “tweeduizend twee.” “dan denk je dit gaat beter en dat gaat beter” “hè?” “en de mensen worden nog voorgelogen” “hè?”

In (22) wordt *moet je ‘ns kijken* ingezet om de aandacht van de toegesprokene te focussen op de buik van de spreker, zonder een zweem van verrastheid. In (23) op een redenering, ook al is die toegespitst op verwondering over de situatie dat de mensen nog worden voorgelogen.

Moet je ‘ns kijken is in de volgende voorbeelden deel van een exclamatief verband blijkens een stijgende intonatie met de top op *kijken* (CGN), dus niet als in (1) en (2) op de aanduiding van de entiteit waarop gefocust wordt.

- (24) [zonneallergie] “en uh ik kwam thuis. ik zeg tegen m’n vader” “moet je ‘ns kijken en ik alles uitdoen. was heel klein.” “had ik zulke plakkatens. echt gewoon” [...] “helemaal echt dik gewoon over m’n hele lijf.
- (25) [excursie-ervaring] goh moet je ‘ns kijken” “ze zien nog niet eens dat ik toch wel de leeftijd van” “eventuele docent heb bereikt.

In (24) wordt de vader met *moet je ‘ns kijken* voorbereid op iets zeer ongewoons. De tekst *had ik zulke plakkatens* enz. indiceert wat hij te zien heeft gekregen. In (25) wordt aandacht gevraagd voor een situatie die naar het oordeel van de spreker ook door de toegesprokene vast als zeer opmerkelijk wordt beschouwd. Dat geeft de spreker al aan met de interjectie *goh* en in het vervolg met expressieve elementen als *nog niet eens* en *toch wel*.

Of *moet je ‘ns kijken* wel of niet als exclamatief fungeert of deel is van een exclamatief verband, is niet afhankelijk van de aan- of afwezigheid van *eens*. Zo heeft *moet je kijken* in (26) geen exclamatieve functie, maar in (27) mogelijk wel, gelet op de vervolguitingen.

- (26) ‘Nee, moet je kijken, Ton,’ zei Wim [...], ‘ik ben hier als klant. Jij wordt ervoor betaald om glazen op te halen.’
- (27) Moet je kijken, Alf. Het barst hier van de boerenwormkruid! Wat een hoge! Zo hoog heb ik ze nog nooit gezien!

3.2 Kijk mij eens! – Moet je mij eens kijken!

3.2.1 Kijk mij eens! / Kijk ik eens!

Kijk hem eens! noemt Van Dale (1914 en later s.v. *kijken*) een “uitroep van bewondering, van bespotting”. Alleen in focusconstructies is *kijken* te combineren met een (pro)nominaal direct object (*Kijk mij/die man eens* en ook *Kijk die man eens rennen*) (ANS 1984:563; Schermer-Vermeer 1986a, b; Vliegen 1986:109, 137). Niet-imperativische combinaties als in *Ik kijk die man eens (rennen)* zijn vreemd, maar gevallen als in (28) zijn in opkomst, mogelijk analoog aan *plaatjes kijken* en *televisiekijken*.¹⁶

- (28) Die film moet je eens kijken, dan snap je wat het betekent.

Dit gebruik komt nog aan de orde samen met een soortgelijk gebruik van *luisteren* (3.15.2).

In uitingen met een focusconstructie van het type *Kijk mij eens!* ligt in het direct object de top van de exclamatieve intonatie. In (29) wordt zowel *man* als *broek* hoog geïntoneerd.

- (29) Kijk die man eens met zijn uitgezakte broek!

De NP in *kijk NP eens* is definitief (wat normaal is in de positie voor *eens*), de referentie is bovendien deiktisch (exoforisch).¹⁷

Een variant is de constructie met een zogenaamde ethische datief, als in (30).

- (30) Kijk me dat Rembrandtplein!

“De persoon, door den datief aangeduid, heeft geen belang, hij stelt alleen belang in het gebeuren, dat bij hem opwinding, schrik, verbazing over het gebeuren verwekt: in den *ethischen* datief wordt de *gemoeds*beweging aangeduid” (Overdiep 1937:386; Janssen 2005).

Een variant van *kijk mij eens* is de focusconstructie die in plaats van de objectsvorm *mij* de subjectsvorm *ik* heeft zoals in (31), met *ik* als top van de exclamatieve intonatie.

- (31) Kijk ik eens!

¹⁶ Formaties als *plaatjes kijken* en *televisiekijken* kunnen het best opgevat worden als samengesteld werkwoord. Van Dale (1999 s.v. *kijken*) spreekt van samen koppeling.

¹⁷ Een geval met exoforisch *daar* en een indefiniëte NP zonder cesuur ervoor – vergelijk (21) – zit wellicht in: *Gisteren zeiden we continu: ohw, kijk daar eens een buitenlander!* [getjealous.com/getjealous.php?action=showdiaryentry&diary_id=88100&username=kim], waar de intonatiëtop op *buitenlander* ligt.

De combinatie met een subjectsvorm komt in nog enkele imperativische subtypen voor.

Gevalen waarin *kijken* gecombineerd wordt met een (pro)nominaal direct object, komen alleen in exclamatieve directieven voor. Hoe het compositioneel te verklaren is dat een uiting met een imperativische focusconstructie zonder direct object niet noodzakelijk exclamatief is, maar met een direct object wel, is een vraag die nog aan de orde komt (4.2).

Over het type *kijk mij eens* meldt het *WNT* (1941:2878): “De infinitief wordt verzwegen. || Kijk hem eens (t. w. *zich aanstellen; mal doen* enz.)!” *Hem* kan hier metonymisch opgevat worden, want bezienswaard is dat er met hem iets speciaals aan de hand is.¹⁸ Dat geldt ook voor *dat Rembrandtplein* in (30). Zo kan *die rok* in *Kijk me die rok eens* metonymisch worden begrepen, als in: *kijk me die rok er reis uitzien* (1802, *WNT* s.v. *uitzien*). En zo kan (31) begrepen worden als bijvoorbeeld *Kijk ik eens boffen!* (zie 3.3.1).

3.2.2 Moet je mij eens kijken!

Het constructietype *moet je NP eens kijken* komt alleen voor in exclamatieve directieven, net als de tegenhanger *kijk NP eens*. Zie bijvoorbeeld (32) en (33).

(32) Zo van, moet je mij eens kijken!!

(33) Hé, moet je die eens kijken [...]

De top van de exclamatieve intonatie ligt op het direct object.

Ook hier is een metonymische interpretatie van het direct object mogelijk, zij het dat hier geen pendanten mogelijk zijn met een explicitering in de vorm van een infinitiefcomplement.

3.3 Kijk mij eens werken! / Kijk ik eens werken! – (Moet je mij eens zien werken!)

3.3.1 Kijk mij eens werken! / Kijk ik eens werken!

In de constructie *kijk NP eens INF*¹⁹ kan de NP de objectsvorm of de subjectsvorm hebben.²⁰

(34) Ow, kijk mij eens lief zijn...

(35) Kijk ik eens boffen!

¹⁸ De term *metonymie* wordt hier ruim gebruikt, in plaats van de term *synecdoche* (pars-pro-toto-aanduiding).

¹⁹ Volgens de *ANS* (1984:564) komt in imperatiefconstructies als in (34) vrijwel altijd het woord *eens* voor. Nodig is het niet, getuige *Kijk hem zitten, opa Henk!!* [home.zonnet.nl/fransvanmeurs/Henk/henk-kleinzoon]

²⁰ De subjectsvorm is “maar in beperkte mate mogelijk, een niet-onderwerpsvorm kan wel altijd” (*ANS* 1984:564). De subjectsvorm komt al voor in de 19^e eeuw: *Kijk hij daar rechtvaardig lopen, stijf en rechthout* (*WNT* 1972:657; Van Dale 1898), *Kijk ik een berg hebben* (*WNT* 1949:2870), *kijk ik 't 's prachtig doen* (*WNT* 1941:2878), *Kijk hij daar eens fier heenstevnen!* (*WNT* 1912:323). Overdiep (1937:358) stelt: “Het subst. staat in het Hollandsch meestal in den nominatief: Kijk hij eens kwaad zijn!” De objectsvorm komt bij *zien* al voor in 1644 (*WNT* s.v. *wrirmelen*): *Zie haar* [de natuur; TJ] *eens wrirmelen van weergaellooze weelden*.

De top van de exclamatieve intonatie ligt in (35) op de infinitief, anders dan in (36).

(36) Kijk daar eens een hoop meeuwen zitten!

De intonatiетop wordt hier gedragen door de indefiniete NP *meeuwen*. Een definiete NP kan niet in de positie van *een hoop meeuwen* staan, zoals te verwachten valt. *Daar* is vereist in een focusconstructie waarin een indefiniete NP met een infinitief gecombineerd wordt. Net als in (30) is ook bij dit subtype een ethische datief mogelijk, getuige (37).

(37) Kijk me dat schip er nu eens met een vaart doorheen schuiven [...]

Kijken heeft in (34)-(37) een infinitiefcomplement, maar het kan niet gecombineerd worden met een afhankelijke *dat*-zin. Vreemd is dat niet, want bijvoorbeeld ook bij *zien* is een *dat*-zin onmogelijk in een focusconstructie, hoewel beide typen complementaties daar anders wel bij mogelijk zijn. De combinatie van *zien* met een infinitiefcomplement veronderstelt dat de waarneming en de waargenomen situatie in de tijd min of meer samenvallen; zo'n samenvallende situatie wordt niet kenbaar gemaakt met een *dat*-zin als complement.²¹ De eis van samenvallende situatie spoort met de opmerking in 2.1 dat de spreker er bij het gebruik van een exclamatieve directief van uitgaat dat de entiteit waarvoor hij aandacht wil, makkelijk te zien is voor de toegesprokene.

3.3.2 (Moet je mij eens zien werken!)

Het subtype *kijk NP eens INF* heeft geen pendant in de vorm van *moet je NP eens kijken INF*. De gedachte dat twee infinitieven achter elkaar conceptueel lastig te verwerken zouden zijn in een focusconstructie, moet verworpen worden op grond van uitingen als (38) en (39), waarin *zien* en *horen* wel met een infinitief combineerbaar blijken. In 3.15.2 komen verschillen tussen *kijken* en *zien* (ook tussen *luisteren* en *horen*) nader aan de orde.²²

(38) Moet je mij eens zien schrijven.

(39) Moet je hem eens horen plonsen!

De top van de exclamatieve intonatie ligt hier op de infinitief afhankelijk van [*en*] en *horen*, net als in (35).

3.4 Kijk mij eens stoer!

De intonatiетop van de exclamatief in (40) ligt op *hip*.

²¹ Zie De Geest (1970:54-55), Kirsner & Thompson (1976), Holierhoek (1980:62-69), Van der Leek & Jong (1982:110), Janssen & Verhagen (2002:83-84). Zie voor uitzonderingstypen Holierhoek (1980:72-77, 85-89, 94-99) en Vliegen (1986:138).

²² Speels en normaal niet gangbaar is de variant met een negatie in de focusconstructie *moet je ons eens niét zien* in: "We hebben niet zoiets van: moet je ons eens zien. Eerder iets van: moet je ons eens niét zien," lacht drummer Niek. [www.dvhn.nl/Pagina/ 0,7109,26-1-2038-4174-1003251-1264--,00.html]

(40) Hoppa, dachten ze bij Playboy: 'n sok in de mond en kijk ons 'ns hip!

Hip, dat predicierend gebruikt wordt ten opzichte van het direct object *ons*, is metonymisch te begrijpen als 'hip doen', 'hip eruitzien', 'hip zijn'; zie voor de laatste interpretatie (34). Vermoedelijk is er geen *moeten*-variant van *Kijk ons 'ns hip!*²³

3.5 Kijk mij eens hoe stoer ik ben! – Moet je mij eens kijken hoe stoer ik ben!

3.5.1 Kijk mij eens hoe stoer ik ben! / Kijk ik eens hoe stoer ik ben!

In focusconstructies van het type *kijk mij eens hoe...* moet een dubbel direct object worden aangenomen. Mede doordat de *hoe*-constituent de bijzinsvorm heeft, kan die moeilijk anders dan eveneens als direct object gekwalificeerd worden (zie ook 3.7.1).²⁴

(41) Kijk mij eens hoe ik niks gedaan heb vandaag.

Uiting (41) heeft één exclamatieve intonatiecontour met als intonatie-top *gedaan* in de bijzin. De bijzin zit dus niet in de uitloop. Daardoor kan hij niet opgevat worden als verduidelijkende toevoeging achteraf in de zin van de *ANS* (1997:1398), anders dan de bijzin in (42).

(42) Kijk mij eens, hoe gelukkig ik ben!

In (42) zijn er twee intonatie-toppen: een op *mij* en een op *gelukkig*, dus een voor en een na de cesuur voorafgaand aan de bijzin. Hoewel *kijk mij eens* en *hoe gelukkig ik ben* ieder een exclamatieve intonatie hebben, zijn ze grammaticaal verbonden, want *hoe gelukkig ik ben* is een bijzin afhankelijk van *kijk*. Zeker, er zijn uitingen in bijzinsvorm (*Als hij nou maar snel komt!, Dat je dat nu nog niet weet!*; *ANS* 1997:1257), maar *hoe gelukkig ik ben* kan wellicht dienst doen als (echo)vraag, niet als uitroep. Bij geval (43) met een intonatie-top voor en na een cesuur kan de bijzin vermoedelijk het best opgevat worden als uitloop, en wel als verduidelijkende toevoeging achteraf.

De uitingen (41) en (42) hebben gemeen dat het direct object *mij* en het subject in de bijzin coreferentieel zijn. Door die pragmatisch-semanticke verbondenheid wordt de aandacht op de ik-figuur gericht en vervolgens op een opmerkelijke hoedanigheid van betrokkene: de bezienswaardigheid van de direct-objectreferent wordt gekwalificeerd met de *hoe*-constituent.

Nog enkele bijzonderheden, eerst *kijk eens naar mij, hoe...* naast *kijk mij eens, hoe...*:

(43) Kijk eens naar mij, hoe leuk ik ben [...].

23 De *moeten*-variant is denkbaar bij *zien*, naast het imperatietype als in *Zie ze eens bezig*. [www.hetgedicht.nl/gedvdweek/antoniekamerlingoverledenfamilie.htm] Ook buiten een focusconstructie is *zien* combineerbaar met een adjectiefcomplement, getuige: *Je ziet ze bezig met hun sport [...]* [www.rijnmond.nl/homepage/rtv/tv_rijnmond/programma_info/sv_rotterdam]

24 Al is de bijzin focaal geaccentueerd, het gaat hier niet om een zelfcorrectie in de zin van Van der Wouden (2000), want er hoeft geen contrast in het spel te zijn.

De structuur van (43) (twee intonatie toppen en een cesuur voor *hoe*) indiceert hoe de functie van de bijzin te begrijpen. Immers, de bijzin is moeilijk te zien als voorzetselvoorwerpzin nevensgeschikt aan *naar mij*, maar wel als verduidelijkende toevoeging achteraf, ook hier mede doordat *mij* en *ik* coreferentieel zijn.

Bijzonder is verder naast *kijk mij eens hoe...* het type *kijk ik eens hoe...* als in (44).

(44) Ook om niet mezelf omhoog te steken van: *kijk ik eens hoe goed ik het doe.*

Zoals al gebleken is (3.2.1, 3.3.1), zijn enkele subtypen van imperativische focusconstructies met een subjectsvorm te combineren, anders dan de *moeten*-pendanten, want een construct als *moet je ik eens kijken* deugt niet, evenmin als *moet je ik eens zien (/kijken) boffen* en *moet je ik eens kijken hoe stoer (ik ben)*.

3.5.2 Moet je mij eens kijken hoe stoer ik ben!

Nu kort aandacht voor de constructie *moet je mij eens kijken hoe...* in (45).

(45) Oh, moet je mij eens kijken hoe stoer ik ben.

De intonatie top van deze exclamatief ligt in de bijzin op het predicaatsnomen *stoer*. Ook hier heeft de uiting als geheel één intonatie contour, zonder cesuur voor de bijzin. De functie van de bijzin is op te vatten als in (41).

3.6 Kijk mij eens hoe stoer!

In (46) leidt *hoe* geen bijzin in, maar een adjectiefconstituent die syntactisch-semantic en intonatieel in de focusconstructie geïntegreerd is: de intonatie top ligt op het adjectief.

(46) Kijk mij eens hoe goed!

De functie van de adjectivische *hoe*-constituent is vergelijkbaar met die van de sententiële *hoe*-constituent in (41),²⁵ die de expliciete pendant is van het metonymische subtype in (46).

De variant met een cesuur voor de *hoe*-constituent is denkbaar, maar niet aangetroffen, evenmin als *moeten*-varianten, zonder of met cesuur voor *hoe*.

3.7 Kijk eens hoe stoer ik ben! – Moet je eens kijken hoe stoer ik ben!

3.7.1 Kijk eens hoe stoer ik ben!

In 3.7-3.10 worden voorbeelden besproken waarin een exclamatieve constituent als direct object fungeert: er wordt een entiteit mee aangeduid waarvoor aandacht gevraagd wordt. Met (47) wordt zo gefocust op de situatie aangeduid met de afhankelijke exclamatiefzin.

²⁵ In (46) lijkt de relatie van de *hoe*-constituent met het direct object verwant aan de predicerende relatie tussen *zo hoog* en *ze in*: *Zo hoog heb ik ze nog nooit gezien!* [www.nopapers.nl/jong/Alf/14.html], waar het gaat om een reeks waarnemingen blijkens *nog nooit*; zie eveneens *nooit eerder*, *niet eerder*, *nog zelden*, *niet vaak* en positief *al heel vaak*, ook *vaker* (*zo hoog zie je ze wel vaker*). Zie ook noot 23 en Holierhoek (1980:51-55).

(47) Kijk eens hoe lumineus ik de woorden tussen de zinnen weet door te vlechten!

In (47) ligt de top van de exclamatieve intonatie in de bijzin, en wel op *door* als deel van een scheidbaar samengesteld werkwoord.

Bij (41) is erop gewezen dat de bijzin bij *kijken* te interpreteren is als direct object. Op zich lijkt een sententieel direct object bij *kijken* niet bijzonder, tenminste als het gaat om een afhankelijke vraag, als in de mededeling (48) en de directief (49).

(48) Ik kijk even of dat lukt.

(49) Kijk even of dat lukt.

Geen van beide is exclamatief (de bijzinnen zijn evenmin exclamatief gekenmerkt). Bijzinnen ingeleid met *hoe* kunnen, anders dan in (47), afhankelijke vragen zijn, getuige (50) en (51).

(50) Laad je iPAQ en kijk eens hoe lang hij het dan volhoudt zonder deze geheugenkaart erin.

(51) Ik had óók altijd blaasontsteking. Kijk eens hoeveel je drinkt. Want ik ben erachter gekomen: hoe meer ik drink, hoe minder last ik heb.

Beide keren wordt de toegesprokene er met de directief toe aangezet een meting te verrichten zonder dat te kennen gegeven wordt dat hij over het meetresultaat verrast zal zijn, ook al zou hij er wel door verrast kunnen worden.

De intonatie van (48)-(51) – met een afhankelijke vraag – is vrij laag en stijgt pas bij het hoofdwerkwoord in de bijzin. Daarmee verschilt die van de intonatie van de exclamatieve directief: die is aan het begin van de bijzin al vrij hoog en culmineert in een intonatie-top.²⁶

3.7.2 Moet je eens kijken hoe stoer ik ben!

Een subtype van de focusconstructie met *moeten* kan een afhankelijke uitroep bevatten.

(52) Moet je eens kijken hoe de VN de laatste 50 jaar is gegroeid!

De top van de exclamatieve intonatie ligt in de bijzin, op het hoofdwerkwoord *gegroeid*.

26 Zie voor het onderscheid tussen afhankelijke vragen en afhankelijke exclamatieven: Elliott (1974) en Milner (1978:160-164). Het onderscheid is vaak niet makkelijk te maken. Bij een afhankelijke vraag is er in beginsel een specifiek antwoord mogelijk. In de volgende gevallen geeft de schrijver het antwoord zelf.

(i) Moet je eens kijken wat onder vraag 3 gebeurt. Daar informeert de Kamer naar de medische keuringen. [www.sdnl.nl/kath-nb10.htm]

(ii) Van al die ambtenaren die je overhoudt, kun je klantmanagers gaan maken, die burgers doorverwijzen binnen het overheidsapparaat. Moet je eens kijken wat een winst je dán boekt! Meer arbeidsvreugd voor de ambtenaar. Betere dienstverlening voor de burger. En directer contact tussen overheid en onderdaan. [www.groene.nl/2001/0114/hvw_kabinetonline.html]

3.8 Kijk eens hoe stoer! – Moet je eens kijken hoe stoer!

3.8.1 Kijk eens hoe stoer!

In (53) wordt met *hoe* geen bijzin ingeleid, maar een adjectiefconstituent.

(53) Kijk eens hoe mooi, al die skateboardjes.

De top van de exclamatieve intonatie ligt in de adjectiefconstituent op *mooi*. De constituent *al die skateboardjes* fungeert als verduidelijkende toevoeging achteraf (ANS 1997:1398) om te specificeren wat er zo mooi gevonden wordt. Zo'n toevoeging kan ontbreken. *Hoe mooi* kan opgevat worden als metonymisch voor een situatie waarin al die skateboardjes een rol spelen.

Hoe metonymie bij dit subtype kan fungeren, blijkt uit de correspondentie van de krantenkop in (54) met de uiting in de tekst zelf: *Kijk eens mam, hoe schoon dit aangekoekte pannetje weer wordt, als je er even een laagje cola in laat pruttelen!*

(54) Kijk eens mam, hoe schoon!

De komma na *mam* heeft tot doel de intonatie van de aanspreking te markeren. De intonatie van *kijk eens [...] hoe schoon* kan zo opgevat worden dat de top bereikt wordt in *schoon*.

3.8.2 Moet je eens kijken hoe stoer!

Verwant met (53) en (54), ook qua metonymische interpretatie, is het *moeten*-subtype in (55).

(55) Moet je eens kijken hoe mooi, al die staarten van de koeien.

Ook hier ligt de top van de exclamatieve intonatie in de adjectiefconstituent, en wel op *mooi*. De constituent *al die staarten van de koeien* dient als verduidelijkende toevoeging achteraf.

3.9 Kijk mij eens wat ik allemaal durf!

Verwant met (41) is (56), waar de bijzin wordt ingeleid met het exclamatief gebruikte *wat*.

(56) Kijk mij eens wat ik allemaal durf.

De referent van *mij* wordt nader gespecificeerd met de bijzin. In (57), met een cesuur na *eens*, gebeurt dit met de bijzinnen, die net als de hoofdzin een exclamatieve intonatie hebben.

(57) Kijk mij eens: wat ik allemaal heb en wat ik allemaal kan...

Een *moeten*-variant van (56) of (57) is niet aangetroffen.

3.10 Kijk mij eens wat stoer!

Anders dan in (46), begint de adjectiefconstituent in (58) met *wat*.

(58) Kijk mij eens wat goed van me: ik heb een agent in de maling genomen.

Het deel tot de dubbele punt kan een exclamatieve intonatie hebben met de top op *goed*. Met *wat goed van me* wordt de ik nader aangeduid. Dit subtype is op te vatten als metonymische pendant van het expliciete subtype in (56). Bij (58) is de bezienswaardige situatie ‘wat is het goed van me dat ik een agent in de maling heb genomen’, als uitgewerkt in de toevoeging.

Een variant met een cesuur na *eens* is niet aangetroffen, noch een *moeten*-variant.

3.11 Kijk mij eens wat een hip woord!

Kijk mij eens wordt in (59) gecomplementeerd met een nominale groep beginnend met *wat*.

(59) Kijk mij eens wat een hip woord.

De top van de exclamatieve intonatie ligt op *woord*. Met *wat een hip woord* wordt de ik indirect nader gespecificeerd: die heeft een naar eigen idee hip woord gebruikt. Dit subtype kan eveneens als metonymische pendant van het expliciete subtype in (56) gezien worden. Bij (59) valt te denken aan de bezienswaardige situatie ‘wat gebruik ik een hip woord’.

Een variant met een cesuur na *eens* is niet aangetroffen, noch een *moeten*-variant.

3.12 Kijk eens wat een mooi beeld dat is! – Moet je eens kijken wat een mooi beeld dat is!

3.12.1 Kijk eens wat een mooi beeld dat is!

In de volgende subtypen wordt de aandacht direct op de *wat*-constituent gericht.

(60) En kijk eens wat een heerlijke vrijgevochten meiden er meedoen.

(61) Kijk eens wat een geweldige zinswending ik nu weer bedacht heb!

Beide uitingen hebben één exclamatieve intonatiecontour. De intonatie-top ligt normaal op de kern van de *wat*-constituent, zoals *meiden* in (60), maar bij contrast ligt de intonatie-top op de betrokken constituent, zoals *nu* in (61).

3.12.2 Moet je eens kijken wat een mooi beeld dat is!

Verwant met (60) is (62) als een geval van het *moeten*-type.

(62) ‘En moet je eens kijken wat een grond er bovenkomt’, wijst Marco.

Ook hier valt één exclamatieve intonatiecontour waar te nemen, met de intonatie-top op *grond* als kern van de *wat*-constituent.

3.13 Kijk eens wat mooi! – Moet je eens kijken wat mooi!

3.13.1 Kijk eens wat mooi!

Verwant met (53) is (63), waar de adjectiefconstituent geleid wordt door *wat*.

(63) Kijk eens wat mooi hier!

De top van de exclamatieve intonatie ligt op *mooi*. Dit subtype is op te vatten als metonymische pendant van het expliciete subtype in (60). Bij (63) valt te denken aan de bezienswaardige situatie die aangeduid kan worden als: ‘wat is het hier mooi’.

Een variant met een cesuur voorafgaand aan *wat* is niet aangetroffen.

3.13.2 Moet je eens kijken wat mooi!

Verwant met (55) is (64), waar de adjectiefconstituent geleid wordt met *wat*.

(64) Door het opvolgen van aanwijzingen komen we er stapje voor stapje achter waar en hoe deze aap leeft. Moet je eens kijken wat mooi.

De top van de exclamatieve intonatie ligt op *mooi*. *Mooi* kan metonymisch opgevat worden voor de elegantie van de procedure die in de voorgaande uiting aan de orde is.

Een variant met een cesuur voorafgaand aan *wat* is niet aangetroffen.

3.14 Kijk eens wat een mooi beeld! – Moet je eens kijken wat een mooi beeld!

3.14.1 Kijk eens wat een mooi beeld!

In (1) *Kijk eens wat een mooi beeld* is de nominale constituent *wat een mooi beeld* in de intonatiecontour van de gehele uiting geïntegreerd, anders dan in (65) het geval lijkt.

(65) Oh, kijk eens, wat een prachtig kereltje! Wat een grappig neusje.

Hier hebben *kijk eens* en – na de cesuur – *wat een prachtig kereltje* een eigen exclamatieve intonatie, overigens evenals *Wat een grappig neusje*, dat qua interpunctie zelfstandig staat.

Zoals bij (1) is bij (65) de zaak in kwestie waarneembaar voor spreker en toegesprokene: de constituenten kunnen als metonymisch begrepen worden voor ‘wat een mooi beeld is dat’ in (1) en ‘wat een prachtig kereltje is dat’, ‘wat een grappig neusje heeft hij (/is dat)’ in (65).

3.14.2 Moet je eens kijken wat een mooi beeld!

Anders dan in (2) *Moet je eens kijken wat een prachtige foto hierboven*, waar het *wat*-complement intonatieel geïntegreerd is, kan de integratie ontbreken, zoals in (66): *moet je eens kijken* en – na de cesuur – *wat een spieren* hebben elk een eigen exclamatieve intonatie.

(66) Moet je eens kijken, wat een spieren.

De *wat*-constituent in (2) en (66) kan metonymisch opgevat worden met als interpretatie ‘wat een prachtige foto is dat (/staat) hierboven’, resp. ‘wat een spieren heeft hij (/zijn dat)’.

3.15 Focusconstructies met andere werkwoorden dan kijken

In *kijk eens* en *moet je eens kijken* kunnen diverse werkwoorden de plaats van *kijken* innemen: de waarnemingswerkwoorden *zien*, *horen*, *luisteren*, *proeven*, *ruiken*, *voelen* ook *lezen* en *opletten* en verbeeldingswerkwoorden als *zich inbeelden*, *zich indenken*, *nagaan*, *zich realiseren*, *zich voorstellen*,²⁷ eventueel samen met *proberen*. In 3.15.1 worden gevallen gegeven met deze werkwoorden in focusconstructies van het imperatief- en het *moeten*-type. In 3.15.2 wordt ingegaan op verschillen tussen *kijken* en *zien* en tussen *horen* en *luisteren*.

Kortom, paragraaf 3.15 plaatst de focusconstructies met *kijken* in een breder kader; in paragraaf 3.16 zullen evenwel alleen *kijken*-gevallen van 3.1-3.14 bijeengebracht worden in een overzicht ter verdere bespreking van hun samenhang.

3.15.1 Het paradigma van kijken

Bij elk perceptief werkwoord volgt nu een voorbeeld in een willekeurig *moeten*-type.

- (67) Moet je eens zien, jongens, hoeveel van die muntjes hierin zitten.
- (68) Moet je eens horen, wij hebben een snoezig berenbericht.
- (69) Moet je eens luisteren, hoe formidabel.
- (70) Heej, Bram, moet je eens proeven, dat water is echt zout.
- (71) Moet je eens ruiken hoe vers die aardbeien zijn.
- (72) Moet je eens voelen: ze zijn van glas.
- (73) Ah jeetje, moet je eens lezen, Tom. Zelig, hè, die Carlos.
- (74) Moet je eens opletten: je ziet dagenlang geen trails, en nu zijn ze er weer.

Nu volgen enkele gevallen waarin de toegesprokene ertoe wordt aangezet zich een mentale voorstelling van iets te maken, met een ‘conceptief’ werkwoord als *zich indenken*, *nagaan*, *zich realiseren*, *zich voorstellen*, tot slot een combinatie met *proberen*.²⁸

- (75) Moet je je eens indenken wat die allemaal al ontdekt en uitgevonden hebben.
- (76) Moet je eens nagaan wat een waaghals P.Paape wel niet is.
- (77) Jee, moet je je ‘s realiseren! Laatst [...] is er een man doodgeslagen, iemand neergeschoten door sneeuwballen [...]
- (78) Moet je je voorstellen wat een gewaarwording dat geweest moet zijn!
- (79) Moet je je eens proberen voor te stellen: stel dat de telefoonmaatschappij tien miljoen klanten heeft [...]

27 Van Dale (1992 s.v. *nagaan*) meldt: *nagaan* in *moet je nagaan* kan begrepen worden als ‘zich voorstellen’.

28 Vaak treedt je maar eenmaal op: *Moet je eens indenken wat een ruimte dat geeft* [www.xs4all.nl/~wvd_schee/prkhc/zondag5101.html] en *Moet je eens voorstellen wat een puinhoop van rechtzaken het was geworden* [www.tweakers.net/nieuws/10234]. In feite zijn zulke haplogische reducties aparte constructies.

Hoewel de variatie met andere werkwoorden dan *kijken* niet gedetailleerd onderzocht is, is het variantenpalet waarschijnlijk alleen bij *zien* en *horen* zo geschakeerd als bij *kijken*.

Net als *kijk (eens)* kunnen *zie (eens)*, *luister (eens)*, *ga maar (eens)* na en *moet je nagaan* fungeren om iets uit te leggen of te betogen, getuige *zie (eens)* in (80) en (81).

- (80) Vanaf Petten tot en met Texel komt uit de noordelijke Noordzee bovendien nog een andere getijgolf naar binnen. En zie: zou het op dat moment in Den Helder hoog water [...] zijn, dan is het dat daar nog eens, maar dan drie uur later [...].
- (81) Ik kocht deze debuutroman [...] enkele maanden geleden en ik heb hem meteen in de kast gezet [...] en er niet meer naar omgekeken. Vandaag was ik er ineens alsnog voor in de stemming [...] En zie eens: vanmorgen begon ik eraan in de trein en nu heb ik het alweer bijna uit.

Beide keren wordt met *zie* een ietwat verrassende wending aangekondigd: hoogwater komt drie uur later terug en een lang uitgestelde handeling is ineens vrijwel geklaard.

Ziedaar en *ziehier* worden in Van Dale (1914 s.v.) als tussenwerpsel opgevat.²⁹ Hun register is “vooral bijzondere stijl” (Van Dale 1984); *ziehier* wordt formeel genoemd (Van Dale 1992). *Ziedaar* en *ziehier* worden in Van Dale (1984) omschreven als uitroep bij het aanreiken of om iemands aandacht ergens op te vestigen; bij *ziehier* wordt ook vermeld “als inleiding tot een uiteenzetting”. Het *WNT* vermeldt bij *ziedaar* als “aanwijzende uitdrukking” ook de volgende gebruikswijzen: “Ter inleiding van een nieuwe gedachte, een nieuw onderwerp, een nieuwe onderscheiding in het tekstverband” en “Ter inleiding van een znw.-groep die een soort samenvattende conclusie aanduidt van wat in het voorgaande werd gesteld of opgesomd”. *Ziehier* wordt in het *WNT* grosso modo analoog beschreven.

Vergelijk verder *hoor eens*: “gewone inleiding van een of andere mededeling” (Van Dale 1961 s.v. *horen*) en *moet je horen!*: “je zult opkijken van wat ik je ga vertellen” (Van Dale 1992 s.v. *horen*). Tot slot, “(volkst.) *moet je luisteren*, (in zijn geheel als een soort tussenwerpsel), *hoor eens, kijk eens*” (Van Dale 1984 s.v. *luisteren*). De beschrijvingen wijzen erop dat de betrokken constructies als discourseoperator fungeren. Zo wordt met *luister eens hier* in (82) een implicatie ingeleid.³⁰

- (82) Als het om getuigen gaat is het enige wat wij zeggen, luister eens hier, als u getuigen oproept moet u dat zoveel dagen van te voren doen.

Dat de toegesprokene niet oplet, is onwaarschijnlijk,³¹ zodat het erop kan lijken dat *luister eens hier* een stoplap is, waarmee de spreker zich een denkpauze verschaft. Belangrijker is echter dat de spreker er een complexe zaak aansprekend mee kan presenteren, want

29 Zie het *WNT* (s.v.) voor een genuanceerdere karakterisering.

30 Een implicatie in strikte zin is niet vereist voor het bedoelde gebruik van *luister eens*, getuige: *Ik zie de gevolgen van roken, ik zie de gevolgen van alcohol, het enige dat ik zeg is, luister eens hier, het feit dat ik al twee van die euvels heb is geen reden om er een derde bij toe te laten* [www.amnesty.nl/artikelen/NK-ART0410.shtml]. Conceptueel is het relevante deel verwant aan een implicatie, blijkens de parafrase: ‘als ik al twee van die euvels heb, is dat geen reden om er een derde bij toe te laten’.

31 Met *wij zeggen* wordt een fictieve verbale interactie (Pascual 2002) ingeleid, waarbij de sequentie na *luister eens hier* geen letterlijk citaat hoeft te zijn, sterker, het zeer waarschijnlijk niet is (Pascual, ms.).

hij kan zich vervolgens van de directe rede bedienen. Met de operator voorkomt de spreker dat de structuur van wat nu een ingebedde directe rede is, onoverzichtelijk zou zijn geworden. Dus ook waar *ja luister eens hier* duidelijk intercalair is, heeft het een retorisch karakter, getuige ook (83), waarmee een concessie wordt ingeleid.

- (83) En dat om die reden steeds meer mensen zeggen, dat preventief fouilleren, als ik daardoor beter beveiligd ben, ja luister eens hier, dan neem ik dat op de koop toe.

Met voorbijgaan aan discoursefuncties van bijvoorbeeld *stel je voor* en *moet je je voorstellen*, ter afsluiting nog aandacht voor *moet je nagaan*. Los van het gebruik als in (76), waar er een afhankelijke exclamatief mee wordt ingeleid, is het ook toepasbaar als in (84).

- (84) En toen vertelde hij dat in een van de berekeningen van de baan van de Lunar Module de maan in plaats van aantrekkend afstotend was en die tekenfout hadden ze bij toeval, moet je nagaan: bij toeval, vijf dagen van te voren ontdekt.

Hier is *moet je nagaan* intercalair en prospectief gebruikt om op de toevalligheid van de ontdekking te attenderen. Het wordt vaak nabeschouwend gebruikt,³² als in (85).

- (85) Echter, toen ik vorige week [...] samen met mijn vriendin in een uitverkochte zaal de enige persoon was met de CJP-gerechtigde leeftijd (en zij is 30, moet je nagaan) drong zich bij mij de vraag op: waar zijn ze? jullie!

Tot slot zij gewezen op het gebruik van *moet je nagaan* in een argumentatieve setting als van (86), waarmee een concessief verband wordt ingeleid.³³

- (86) Nee, jij moet ze nodig verdedigen. Moet je nagaan! Ze wisten dat er represailles zouden komen, en toch schieten ze hem voor jouw huis neer.

Nader onderzoek moet uitwijzen of, dan wel in hoeverre, *moet je nagaan* in zulk verband overeenkomt met bijvoorbeeld *kijk (eens)* en *luister (eens)* als discourseoperator.

3.15.2 Kijken en zien – horen en luisteren

Het enige type direct object waarmee *kijken* buiten een focusconstructie te combineren is, is een afhankelijke vraag, als in (49) *Ik kijk even of dat lukt*. Ondeugdelijk zijn bijvoorbeeld *ik kijk haar* en *ik kijk haar ploeteren*. Dit in tegenstelling tot wat mogelijk is bij *zien*, getuige *ik zie haar* en *ik zie haar ploeteren* (Schermer-Vermeer 1986a, b). Opmerkelijk is echter dat

32 Het verwant ogende *kun je nagaan* wordt mogelijk alleen retrospectief gebruikt. Zie bijvoorbeeld *Een van de AVA bestuursleden, die tegelijkertijd voorzitter was van de Australische Veterinaire Associatie voor Kleine Huisdieren, werkte ook als adviseur bij Friskies en ontkende in het openbaar dat er een belangenconflict was... Kun je nagaan!* [k9joy.com/RauweVoedingVoorHonden/RVvHp177-182.pdf].

33 De passage is vertaald als: *Aber klar doch, du mußt sie unbedingt verteidigen. Man muß sich nur mal in die Situation hineinversetzen! Sie haben gewußt, daß es zu Repressalien kommen würde, und trotzdem legen sie ihn vor eurem Haus um* (Harry Mulisch, *Das Attentat*, Reinbek: Rowohlt, 1999, 96). *Moet je nagaan* is hier onslachtig vertaald, niet informeel genoeg, niet duidelijk prospectief en daardoor te weinig argumentatief.

zie haar bij voorkeur en *zie haar ploeteren* uitsluitend gebruikt worden als focusconstructie, en wel in een uiting die exclamatief is. Dat is vooral merkwaardig voor *zie haar*, omdat een variant als *zie p. 8* normaal als advies en niet als exclamatief fungeert.³⁴

Het is denkbaar dat de syntaxis van een imperatiefconstructie als *zie p. 8* vertrekpunt is geweest voor een focusconstructie als *zie haar*, zoals Schermer-Vermeer (1986a) oppert. Een begunstigende factor kan volgens haar zijn dat *voelen* en *ruiken* niet alleen intentioneel gebruikt kunnen worden als *kijken*, maar ook niet-intentioneel als *zien* (Holierhoek 1980:2, *passim*). Zie voor het onderscheid tussen *kijken* en *zien* uitingen als (87) en (88). De volgorde waarmee het kijken en zien daarin aan de orde worden gesteld, is niet toevallig, wat in (88) ook geldt voor het luisteren en horen.

- (87) Ze keek en zag een kleine schram, dwars over haar onderarm.
 (88) Ik kijk en zie, ik luister en hoor.

Het verschil tussen *kijken* en *zien* en tussen *luisteren* en *horen* lijkt volgens Kraak & Klooster (1968:207-208) "samen te hangen met het semantische feit dat [*kijken* en *luisteren*] een activiteit noemen, handelingswerkwoorden zijn, en [*zien* en *horen*] niet; deze laatste werkwoorden noemen wijzen van zintuigelijke waarneming waarbij geen intentie tot waarneming hoeft te zijn geïmpliceerd". Dit wordt bevestigd in de volgende uitingen, waarin *zien* niet te gebruiken is in plaats van *kijken*.³⁵

- (89) Ik vergeet te kijken of het veilig is en ren meteen naar de voordeur.
 (90) Jesse [...] meldt me dat zijn vader ook op televisie komt. Ik beloof te kijken.
 (91) Kijk zorgvuldig, en zie hoe zij veranderen [...]

Regulier is het gebruik van *luisteren* met een afhankelijke vraag als in (92), evenals bij *kijken* in (50) *Kijk even of dat lukt*.

- (92) Luister eens of je de ritmevariaties die je vaak danst kunt [...] herkennen.

Maar ongebruikelijk is voor veel Nederlandssprekenden het gebruik van *luisteren* als in (93)-(96); het is er synoniem met *luisteren naar* (93) en (94), *horen* (95) en *beluisteren* (96).

- (93) Ik luister dat liedje nu net. [*luister* + nominaal dir. obj.]
 (94) Ik luister hem eigenlijk zelden in de originele tracklisting. [*luister* + pron. dir. obj.]
 (95) [...] zie en luister dat bovenstaande klopt. [*luister* + afhankelijke zin]
 (96) Dat is nou non-stoprocking. Luister dat. Zo geweldig goed. [*luister* + pron. dir. obj.]

³⁴ Overigens, uitingen als *Ik zie p. 8* of *Ik zie Schermer-Vermeer (1986)* zijn op hun beurt nogal vreemd.

³⁵ In (91) is *zorgvuldig* combineerbaar met *kijken*, maar niet met *zien*. Zo is in *Luister eens wat je hoort: een roodborstje* [www.innernet.com/medjohnverleden.html], *luister* met *goed* te combineren, maar *hoort* niet. De verschillen worden breder behandeld door Holierhoek (1980:112-121, 130-131) en Schermer-Vermeer (1986a); voor het Engels door Lakoff (1966) en Dik (1975, 1978). Zie voor de rol van intentionaliteit Kenny (1963:183-185), Holierhoek (1980) en Vliegen (1986:98-106).

De uitingen met *luister* in (93) en (94) zijn mededelingen, die in (95) en (96) zijn directieven met een adviesfunctie: ze vertegenwoordigen dus geen focusconstructie.

Ik veronderstel dat het gebruik van *luisteren* in (93)-(96) niet in het verlengde ligt van het traditionele gebruik van *luisteren*, al raakt het er mogelijk mee verbonden. Als taalgebruikers *luisteren* gebruiken in mededelingen met een (pro)nominaal direct object, zoals in (93) en (94), dan is het niet vreemd dat ze dat ook kunnen doen in directieven als (95) en (96). Voor sommige taalgebruikers kan ook *kijken* gecombineerd worden met een (pro)nominaal direct object als het gaat om het bekijken van een film – zie (28) *Die film moet je eens kijken [...] – een activiteit die conceptueel niet ver afstaat van het beluisteren van bijvoorbeeld muziek. Bij gewoon gebruik van kijken zijn die combinaties alleen mogelijk in imperatiefconstructies.*

De *luisteren-* en *kijken-*vernieuwing bij een groep taalgebruikers zijn (nog) niet door de bredere groep Nederlandsprekenden geadopteerd, hoewel een proportionele analogie³⁶ in het kader van focusconstructies binnen bereik komt, althans oppervlakkig geoordeeld, want in het nieuwe *luisteren* en *kijken* zou een iets andere semantiek toch dominant kunnen blijven

3.16 Overzicht van constructietypen

Tabel 1 geeft een overzicht van de belangrijkste typen focusconstructies. Ze zijn genummerd als in paragraaf 3.1-3.14, waarbij met x.1 en x.2 aangegeven wordt dat het om een imperatief-type resp. *moeten-*type gaat (x.1 ook bij afwezigheid van de *moeten-*pendant). Voor type 3.2 is van de *zien-*versie uitgegaan. Niet opgenomen zijn gevallen met een cesuur voor het complement ingeleid met *hoe* of *wat*. Alle typen worden directief en exclamatief gebruikt, behalve de typen van 1.1 en 1.2, want die zijn niet noodzakelijk exclamatief. Bij plussen in de tabel komt het kenmerk erboven voor bij het type. In de vetomlijnde vakken worden constructietypen door de omsloten plussen onderscheiden (met de vette stippellijn wordt erop gewezen dat de groepen elkaar daar overlappen); de rastering geeft aan welke kenmerken cruciaal zijn voor het onderscheid. De kenmerken in kolom 3 en 4 specificeren het kenmerk in kolom 2. De kenmerken in kolom 9 en 10 specificeren die van de kolommen 6-8. In het midden blijft of in 3.1 en 3.2 het infinitiefcomplement wordt opgevat als predicatief attribuut (zie Overdiep 1937:357, 364) of als direct object met inbegrip van het element in kolom 2.

36 Zie voor het begrip 'proportionele analogie' Van Bree (1996:105-106) en Hüning (1999:24-25).

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
par. 3	niet per se exclamatief	(pro)nominaal direct object	objectsvorm	subjectsvorm	infinitief-compl.	exclamatief-zin-compl.	adjectief-compl.	substantief-compl.	compl. beginnend met <i>hoe</i>	compl. beginnend met <i>wat</i>
1.1	+									
1.2	+									
2.1		+	+	+						
2.2		+	+							
3.1		+	+	+	+					
3.2		+	+		+					
4.1		+	+				+			
5.1		+	+	+		+			+	
5.2		+	+			+			+	
6.1		+	+				+		+	
7.1						+			+	
7.2						+			+	
8.1							+		+	
8.2							+		+	
9.1		+	+			+				+
10.1		+	+				+			+
11.1		+	+					+		+
12.1						+				+
12.2						+				+
13.1							+			+
13.2							+			+
14.1								+		+
14.2								+		+

Tabel 1. Overzicht van focusconstructies

Naast het punt dat de meeste imperatietypen een *moeten*-pendant hebben, is de opvallendste uitkomst van tabel 1 de overeenkomst tussen focusconstructies met een *hoe*-complement en die met een *wat*-complement. Immers, de *hoe*-groep 5.1-6.1 en de *wat*-groep 9.1-11.1 komen in hoge mate met elkaar overeen, evenals de *hoe*-groep 7.1-8.2 en de *wat*-groep 12.1-14.2.

De *hoe*-groep 5.1-6.1 en de *wat*-groep 9.1-11.1 vertonen een paar verschillen. Zo komt de subjectsvorm van het pronominaal direct object eenmaal voor in de *hoe*-groep (subtype van 5.1), maar niet in de *wat*-groep. De *hoe*-groep heeft eenmaal een *moeten*-pendant, terwijl er geen voorkomt bij de *wat*-groep. En de *hoe*-groep bevat geen substantiefcomplement, de *wat*-groep (11.1) wel. Mogelijk berusten de verschillen op een vrij toevallige afwezigheid van gevallen in het onderzochte materiaal, behalve dan het laatste verschil:

dat berust niet op een verschil in focusconstructies, maar op een verschil tussen *hoe* en *wat* als inleiders van een constituent met exclamatieve functie. Dit doet zich ook voor bij de sterk op elkaar lijkende *hoe*-groep 7.1-8.2 en *wat*-groep 12.1-14.2, die alleen verschillen doordat de *hoe*-groep geen substantiefcomplement bevat, maar de *wat*-groep (14.1 en 14.2) wel.

De conclusie is: er zijn vier categorieën focusconstructies te onderscheiden: groep 1.1-1.2, groep 2.1-4.1, de groepen 5.1-6.1 en 9.1-11.1 en de groepen 7.1-8.2 en 12.1-14.2. Tabel 1 kan als basis dienen voor het opstellen van een hiërarchisch netwerk om de verwantschap tussen constructies te beschrijven, zoals vereist in constructiegrammatica's. Het volgende is daarbij een belangrijk aandachtspunt. De meeste typen focusconstructies met *kijken* zijn niet compositioneel gebouwd, maar gelet op de verwantschap tussen de imperatief- en de *moeten*-typen zijn er kennelijk toch algemenere bouwprincipes in het spel, die in een grammatica verantwoord moeten worden (zie 4.2).

4 Grammaticaal-theoretische kwesties

De inventarisatie van focusconstructies met hun structurele en functionele diversiteit kan voor de theorievorming van constructiegrammatica's van belang zijn. De inzet van Crofts (2001) constructiegrammatica is door Seuren (2004) scherp gekritiseerd.³⁷ Aan de details van de kritiek ga ik voorbij, mede omdat die sterk bepaald is door wat naar zijn oordeel geldt als uitgekristalliseerde linguïstische kennis. Zijn algemene punt is de nauwelijks te bespeuren ambitie verklaringen te bieden voor wat een samenstel van morfemen tot een constructie maakt. Langacker heeft die ambitie wel, gelet op zijn poging te verklaren wat bijvoorbeeld een subject en (in)direct object is, generaliserend over wat bij Croft constructies zijn met zo'n element als deel.³⁸ Wie wil bepalen wat focusconstructies maakt tot wat ze zijn, zal moeten proberen antwoorden te vinden op vragen als: Wat maakt een samenstel van morfemen tot een constructie? Hoe zijn de overeenkomsten in constructies te duiden?

4.1 Wat maakt een samenstel van morfemen tot een constructie?

Goldberg (1995:4) spreekt van een constructie "if one or more of its properties are not strictly predictable from knowledge of other constructions existing in the grammar". Die voorwaarde wordt door Langacker (2005) verworpen, omdat taalstructuren al geconventionaliseerd kunnen zijn, voordat ze een idiosyncratisch aspect zijn gaan vertonen. Zo noemt hij *I love you* een "fixed, familiar expression" dat "comes as a prepackaged unit" en dus niet hoeft te worden geconstrueerd op basis van constituenten en een of meer constructieschema's, ook al is het wel in zulke elementen te analyseren. Intussen heeft Goldberg (2006:5) haar criterium versoepeld met een addendum, zij het zonder te specificeren wanneer er "sufficient frequency" is:

³⁷ Zie ook de repliek van Croft (2004).

³⁸ Zie Langacker (1999, 2005) versus Croft (1999, 2001).

Any linguistic pattern is recognized as a construction as long as some aspect of its form or function is not strictly predictable from its component parts or from other constructions recognized to exist. In addition, patterns are stored as constructions even if they are fully predictable as long as they occur with sufficient frequency.

Non-compositionaliteit is dus geen noodzakelijk constructiekenmerk, maar een taalelement is wel altijd een constructie als het op basis van de samenstellende delen niet voorstelbaar gestructureerd is qua *vorm en betekenis*. Wat geldt daarbij als *vorm-betekenispaar*? Die vraag moet gesteld worden omdat directiviteit en exclamativiteit, kenmerken op uitingniveau, nodig zijn om te bepalen of er sprake kan zijn van een focusconstructie.

Anders dan Goldberg (1995) en Croft (2001) neemt Langacker (2005) terecht geen relatie aan tussen '*grammatical form*' en *betekenis*, maar tussen *fonologische vorm* en *betekenis*. Ik ga een stap verder: de relatie die er in communicatie toe doet, is die tussen de fonetische vorm (of een substituut ervan) en de zin van een uiting, die niet los van het referentiekader te interpreteren is (Janssen 2007; *pace* o.a. Katz & Fodor 1963:178-179). Wat in een uiting de morfemen zijn en wat hun verband is, zijn kwesties van interpretatie. De interpretatie berust voor een deel op de wetenschap dat bepaalde elementen ook in andere uitingen morfemen kunnen zijn³⁹ en samen met een of meer andere gebruikt kunnen worden, en op kennis van de doeleinden waarmee ze al dan niet samen met andere in een bepaald fonetisch geheel gebruikt worden. Voor het andere deel⁴⁰ berust de interpretatie op de aanname dat de uiting dient als aanduiding van een situatie die te onderscheiden is in het referentiekader, dat tot op zekere hoogte bekend is of in samenhang met de uiting bepaald kan worden. Kortom, met een morfeem of morfeemstructuur wordt niet eerder iets gesymboliseerd dan wanneer die feitelijk gebruikt wordt, evenals er met een vlag pas iets gesymboliseerd wordt wanneer die in de geëigende omstandigheden wordt uitgehangen en niet zolang het dundoek in een winkel te koop ligt of in een kast ligt opgeborgen. Voor bijvoorbeeld een nieuwgevormd N_1+N_2 -compositum is een deel van de semantiek: 'wat met N_2 aangeduid wordt, is gerelateerd aan wat aangeduid wordt met N_1 ', maar zijn pragmatische semantiek berust op wat geconceptualiseerd wordt als de feitelijke context waarin het compositum in waarneembare vorm gebruikt wordt (Pascual & Janssen 2004:305; vergelijk Downing 1977:838-840). Uiteraard kan gestipuleerd worden dat alleen het niet-pragmatische deel van zijn semantiek voor de symbolisatie relevant is (zie bijv. Hoeksema 2000), maar zelfs dan is het de vraag of de vormkant van het symbool wel fonologisch is en niet juist fonetisch, gelet op het gegeven dat het verband tussen N_1 en N_2 in het compositum niet anders waarneembaar is dan dankzij de fonetische vorm, zijn lineariteit en prosodie.

39 Langacker (2005) stelt met betrekking tot een 'fixed expression': "Recurrence in multiple configurations reinforces its status as an independently accessible structure." Een taalelement is echter nooit "independently accessible", maar is alleen in het feitelijke referentiekader te begrijpen (Janssen 2007).

40 Vergelijk Crofts (2001:58) kort door de bocht geformuleerd statement toegepast op de taaleersituatie van een kind: "a significant part of the meaning of the utterance is available to the child from the context of use".

4.2 Hoe de overeenkomsten in constructies te duiden?

Na deze plaatsbepaling van het begrip ‘constructie’ in 4.1 kan nader ingegaan worden op enkele theoretische implicaties van focusconstructies. Daarbij is het nuttig onderscheid te maken tussen focusconstructies die niet in een exclamatieve uiting hoeven voor te komen (type 1.1 en 1.2 in tabel 1) en de andere, die uitsluitend in een exclamatieve uiting gebruikt worden.

Type 1.1 en 1.2. De constructies *kijk eens* en *moet je eens kijken* worden gebruikt in een directieve uiting. Zo’n uiting kan tevens exclamatief zijn, mits de intonatie exclamatief is. De exclamatieve intonatie en de exclamatieve betekenis vormen samen een vorm-betekenispaar, dat fungeert als een compositioneel element in exclamatief-directieve uitingen met *kijk eens* en *moet je eens kijken*. Aldus gestructureerde uitingen zijn dan ook te beschouwen als geheel compositioneel.

Type 2.1-4.1. De constructies *kijk mij (ik) eens* en *moet je mij eens kijken* worden alleen gebruikt in een exclamatief-directieve uiting. Ook hier gaan de exclamatieve intonatie en de exclamatieve betekenis samen als een component van de uiting. Maar de combinatie met een (pro)nominaal direct object komt bij een werkwoord als *kijken* niet voor anders dan in focusconstructies, zodat de combinatie niet voorspelbaar, en dus niet compositioneel is. Wel compositioneel zijn de imperatiefconstructies met *zien*, *horen*, *voelen* of *ruiken*, want een (pro)nominaal direct object kan er ook buiten focusconstructies mee gecombineerd worden. Dit geldt ook voor constructies met een infinitief- of adjectiefcomplement: bij *kijken* zijn de typen 3.1 en 4.1 niet compositioneel, bij werkwoorden als *zien*, *horen* en *voelen* wel, want de betrokken combinaties zijn ook mogelijk los van een focusconstructie. De conclusie kan hier zijn dat de *kijken*-gevallen gevormd zijn analoog aan de combinaties met *zien*. Die analogievorming heeft zich echter niet doorgezet bij type 3.2.

Alleen bij *kijken* en *horen* (ANS 1984:564) in de typen 2.1, 3.1 en 5.1 van de volgende groep treedt een direct object in subjectsvorm op. Kennelijk biedt de imperatiefconstructie ruimte aan de subjectsvorm, want een formatie als *moet je ik eens kijken* komt niet voor. Het optreden van *ik* in de imperatietypen doet de ANS (1997:1019) denken aan constructies als *laat ik het eens proberen*, waar de subjectsvorm varieert op een (indirect?) object bij een imperatiefvorm als in *laat mij het eens proberen*. In Goldbergs constructiegrammatica zou van één constructietype gesproken mogen worden als een patroon in twee soorten verband optreedt. Echter, in een geval als *laten we beginnen* congrueren *laten* en *we*, maar *kijk* en *wij* congrueren niet (Schermer-Vermeer 1986b:350, 354), getuige (97).

(97) Kijk wij eens leuk omgaan met gewone mensen!

Door de afwezigheid van grammaticale congruentie tussen *kijk* en *wij* is er alle reden om *wij* hier ondanks de subjectsvorm te benoemen als (deel van het) direct object.

Type 5.1-14.2. Wat bij de typen 2.1-4.1 gezegd is over combinaties met een (pro)nominaal direct object, geldt in beginsel ook voor de typen 5.1-6.1 en 9.1-11.1. Daarom kan de aandacht nu gericht worden op wat de typen 5.1-14.2 gemeen hebben: een complement beginnend met een exclamatief woord.

Om te beginnen is het bijzonder dat focusconstructies samen met een exclamatieve bijzin dienst kunnen doen als exclamatief. Immers, de aanwezigheid van een exclamatieve

bijzin hoeft niet te leiden tot exclamativiteit van het geheel, getuige (98) en (99), waarin *weten* en *vinden* fungeren als inbeddend werkwoord van een exclamatieve bijzin.⁴¹

- (98) En ik weet wat een tijd en energie het kost, maar het resultaat mag er zijn!
 (99) Ik vind het echt ongelooflijk hoe dit heeft kunnen ontstaan.

Bijzonder bij focusconstructies is verder dat een constituent met het exclamatief gebruikt *hoe* of *wat* niet zoals gewoonlijk (ANS 1984:284) op de ‘eerste zinsplaats’ staat. Dat zou bij imperatiefconstructies overigens toch al vreemd zijn.

Is er tussen de diverse typen exclamatieve complementen een ontstaansrelatie? Heeft wellicht de afhankelijke exclamatiezin model gestaan voor de niet-sententiële exclamatieve complementen in 6.1, 8.1, 8.2 en 13.1-14.2? Of is er een principe werkzaam inhoudend: ‘is er een sententieel complement mogelijk, dan ook de andere typen complementen, en wel op basis van metonymie’? Wat het ook is, het betreft de imperatief- en de *moeten*-typen.

Focusconstructies van de imperatief- en *moeten*-typen met exclamatieve complementen zijn in Goldbergs opvatting niet-compositioneel van structuur, omdat zulke combinaties elders niet voorkomen: ze zijn niet voorspelbaar op basis van “other constructions recognized to exist” (Goldberg 2006:5). Strikt genomen kan gezegd worden dat combinaties van het imperatief-type kunnen gelden als “other constructions” voor combinaties van het *moeten*-type, en omgekeerd. Dat laat dan wel een zwakke plek in Goldbergs definitie zien, maar levert geen bevredigende karakterisering van beider structuur op.

Waardoor is het conceptueel mogelijk dat focusconstructies van het imperatief- en *moeten*-type zo verwant zijn dat de meeste imperatief-typen in tabel 1 een *moeten*-type als pendant hebben? Uiteraard kan geantwoord worden dat in beide typen het centrale werkwoord meestal hetzelfde kan zijn. Maar de kwestie waardoor een imperatiefconstructie met een werkwoord van waarneming of verbeelding verwant is met *moet je* in combinatie met zo’n werkwoord, is daarmee nog niet opgelost. Het gegeven dat in beide gevallen het werkwoord initieel is, maakt vast deel uit van de verklaring (verg. Boogaart 2004, ook Daalder 1983), maar is slechts één factor. Ook in ander verband dan dat van focusconstructies correspondeert *moeten* wel met een imperatief, bijvoorbeeld in het Engels, getuige gevallen als in (100).

- (100) a ‘Als je niet met me praten wilt, moet je het zeggen,’ zei zij snel.
 b ‘If you don’t want to talk to me, just say so,’ she put in quickly.

De vraag hoe *moeten*-constructies zich in het algemeen pragmatisch-semantisch verhouden ten opzichte van imperatiefconstructies in het Nederlands en in andere talen, gaat het bestek van dit artikel te buiten.

41 Een uiting als: *Het is ongelooflijk hoe goed Slauerhoff de Portugese ziel heeft aangevoeld en verwoord* [www.cristinabranco.com/pub/press/nl.htm] kan overigens exclamatief zijn, mits exclamatief geïntoneerd.

Als er voor de focusconstructies van de imperatief- en de *moeten*-typen een overkoepelend constructieschema aangenomen mag worden,⁴² dan berust dat op lexikaal- en pragmatisch-semantische kenmerken gepaard aan het vormkenmerk van de exclamatieve intonatie. Wel rijst daarbij de vraag hoe divers constructies vormelijk mogen zijn, willen ze op grond van inhoudelijke overeenkomsten een ‘inheritance network’ kunnen vormen. Het is voorts zeer de vraag of zo’n netwerk compatibel is met Crofts en Goldbergs constructionele hiërarchiën. Langacker (2005) laat vormelijk en inhoudelijk kruisende classificaties als “conceptual schematic characterizations” wel toe in zijn “network of categorizing relationships”, dat de inrichting bepaalt van zijn grammatica als een “structured inventory of conventional linguistic units” (Langacker 1987:57).⁴³ Hoe dan ook, een netwerk van kruisende classificaties is waardevoller naarmate de vormelijke verwantschapslijnen inzicht verschaffen in de lexikaal- en pragmatisch-semantische verwantschapslijnen, en omgekeerd.

5 Slot

Belangrijkste conclusie op basis van het voorgaande is dat Nederlandssprekenden beschikken over twee gedifferentieerde klassen van focusconstructies, die merendeels dienst doen in exclamatieve uitingen. In de ene groep is een als imperatief gebruikt werkwoord van waarneming of verbeelding de kenmerkende factor, in de andere *moet je* in combinatie met de infinitief van zo’n werkwoord. De compositie van de exclamatieve variatie is in geen van beide groepen geheel compositioneel. Een belangrijke conclusie op theoretisch vlak is dat voor uitingen met focusconstructies van de imperatief- en de *moeten*-typen een unificerende beschrijving vereist is ter verantwoording van hun cognitieve verwantschap, die spreekt uit de nauwe linguïstische parallellie tussen beide groepen constructies. Voor een unificerende verantwoording van enkele subtypen is metonymie een waardevol principe gebleken

42 Lambrecht & Michaelis (1996a en b) brengen op basis van ‘semantic-pragmatic’ eigenschappen vormelijk sterk verschillende exclamatieve constructietypen onder in één ‘Abstract Exclamative Construction’.

43 Getuige Langackers (2003) typering van het ditransitief gebruikte (*to send*) als een instantiatie van SEND- en TRANSFER-CONSTRUCTIES, staat hij in het algemeen zeker niet afwijzend tegenover kruisende classificaties.

Appendix: herkomst van het voorbeeldmateriaal voorzover niet in de tekst aangegeven

- (1) www.joostwiersma.nl/gastenboek.php
- (2) www.eigenoogst.nl/deelnemers/karinzwaving.htm
- (3) marionbakkum.web-log.nl/log/2468759
- (4) www.beatfreax.nl/s/9d9b68ac2b/f/6/t/1676.html
- (5) clubs.flaironline.nl/messages/2/309895.html?1090242415
- (6) www.queridokind.nl/web/show/id=49462/frameid=40419
- (7)a Harry Mulisch, *De aanslag*, Amsterdam: De Bezige Bij, 1982, 233.
- (7)b Harry Mulisch, *Das Attentat*, Reinbek: Rowohlt, 1999, 175.
- (8) www.krabbels.com/?p=163
- (9) www.utregmassive.nl/forum/index.php?topic=1723.msg24042
- (10) www.imonline.nl/renderedPages/---pucca---
- (11) www.nikospokemonsite.nl/fanfic.html
- (12) yviera.web-log.nl/log/2643941
- (13) www.pauze.nl/index.php?page=postview&post=16749
- (14) CGN
- (15) CGN
- (16) www.radio.nl/2003/home/medianieuws/010.archief/2005/04/95091.html
- (17) www.beleven.org/verhalen/data/verhaal.php?id=6146
- (18) www.adventist.nl/downloads/Lezing2.pdf
- (19) CGN
- (20) CGN
- (21) www.waarzijnjullienieu.nl/reisverslag.php?periode=8
- (22) CGN
- (23) CGN
- (24) CGN
- (25) CGN
- (26) www.zijperspace.nl/pivot/entry.php?id=2063
- (27) www.nopapers.nl/jong/Alf/14.html
- (28) action=viewtopic&what=29&group=30&start=14
- (29) home.wanadoo.nl/suspicious/CP/index2.htm
- (30) moneycentral.groups.msn.com/Tramherenclub/paap1.msnw
- (31) www.e-commerce4u.nl/cgi-bin/gbec/guestbook.cgi?pijk
- (32) www.kattenplaza.nl/phpBB2/viewtopic.php?t=3492
- (33) afrohaar.web-log.nl/log/505319
- (34) www.flabber.nl/archief/014386.php
- (35) ANS 1984:564
- (36) www.dbnl.org/tekst/abra007veer01_01/abra007veer01_01_0014.htm
- (37) WNT s.v. *pleizier*
- (38) www.hetkontakt.nl/2vianen/2002/01/vh15emiel.html
- (39) www.dmfnct.be/showthread.php?p=62620
- (40) www.pietjebell.com/weblog/
- (41) members.chello.nl/~r.berntsen/richard/2002_11_24_archief.html
- (42) weblog.nijn.org/archives/archive_2004-m07.php
- (43) www.vanbergelijk.com/artikelen/camphone.html

Focusconstructies als *kijk eens en moet je eens kijken*

- (44) www.omsionswil.nl/forum2/viewthread.php?goto=lastpost&tid=3016
- (45) www.thebottom.nl/forum/zinloosgeweld/forum.php?offset=95
- (46) anotherhero.web-log.nl/categorie/1912
- (47) frontpage.fok.nl/column/211/1
- (48) wwwhome.cs.utwente.nl/~anijholt/interview/ontbijtr.htm
- (49) www.pchelper.nl/forum/index.php?act=findpos&pid=59718
- (50) www.pocketpc-club.nl/forum/archive/index.php/t-46244.html
- (51) forum.viva.nl/messages/6/65350.html?1081031955
- (52) forum.gamer.nl/archive/index.php/t-58740-p-2.html
- (53) www.gravityzero.nl/skate/
- (54) *de Volkskrant – de Verleiding* 14/01.06
- (55) www.gravityzero.nl/skate/
- (56) www.sbk.nl/exposities/wpark/vos.html
- (57) forum.xboxworld.nl/archive/index.php/t-49140.html
- (58) www.rorate.com/rorate/scripts/fshow.php?id=41055&volgende=20
- (59) www.onzinboetes.nl/printview.php?t=8953&start=0
- (60) frank.borgonjen.com/heemgaard/newforum/view.php?viewid=105&offset=60&board=muziek&topic=Iron
- (61) www.webwereld.nl/articles/35282
- (62) frontpage.fok.nl/column/211/1
- (63) www.minettes.nl/shopboys.htm
- (64) www.escapesoftware.nl/nieuws.asp?art=33
- (65) www.escape-educatief.nl/nieuws.asp?art=33
- (66) marcovanbasten.web-log.nl/categorie/91179
- (67) www.bethlehemkerk-den Haag.nl/html/Gelijkenis_2002.html
- (68) www.geboortegedichten.nl/contents/nl/d8.html
- (69) www.hermanvanveen.com/de/log
- (70) www.lyrx.nl/broeders/hap.txt
- (71) www.wizardzone.nl/ipb/lofiversion/index.php/t4801.html
- (72) www.gamer.nl/nieuws/26812
- (73) www.teckels.info/vrienden/yvonne/yvonne3.php
- (74) www.niburu.nl/showarticle.php?articleID=1888
- (75) www.ufowijzer.nl/tekstpagina/werkstuk.html
- (76) www.omsionswil.nl/forum2/viewthread.php?tid=728
- (77) hetnest.potterdome.net/viewtopic.php?t=2320&sid=5f2c58f865dcda230195b9b8030e66e3
- (78) home.hccnet.nl/m.geelen/parel3b.htm
- (79) www.fam-landwehr.nl/Dagboek.htm
- (80) home.hccnet.nl/j.venker/golven.htm
- (81) nielsenvincent.blogspot.com/2004_07_18_nielsenvincent_archive.html
- (82) www.amnesty.nl/artikelen/NK-ART0410.shtml
- (83) www.amnesty.nl/artikelen/NK-ART0410.shtml
- (84) noorderlicht.vpro.nl/attachment.db/transcript1.htm?3562570
- (85) www.xi-online.nl/forum/viewtopic.php?start=0&t=3343
- (86) Harry Mulisch, *De aanslag*, Amsterdam: De Bezige Bij, 1982, 124.
- (87) home.wanadoo.nl/prettyblowy/aura.html
- (88) www.lisettesevens.nl/welkom/website.php?language=NL&page=In%20de%20media&menuid=3600
- (89) 194.109.154.222/forum.php?proc=viewthread&id=15477&page=1
- (90) www.ff-pieken.nl/week8.shtml

- (91) pulpf.gamepoint.net/dxm
- (92) www.dansblad.nl/data/33.doc
- (93) www.meidenstart.nl/forum/viewtopic.php?TopicID=3262
- (94) www.musicmeter.nl/album/522/info/20
- (95) www.skyradio.asp4all.nl/index.aspx?FilterId=974&ChapterId=1159&ContentId=47694
- (96) www.cu2.nl/browse.php?id=1404980
- (97) bieslog.vpro.nl/programma/bieslog/news.jsp?news=7958625
- (98) busmodel.mygb.nl/
- (99) members.home.nl/erik.joosten/verslag_usa.html
- (100)a Harry Mulisch, *De aanslag*, Amsterdam: De Bezige Bij, 1982, 236.
- (100)b Harry Mulisch, *The assault*, New York: Pantheon, 1985, 173.

● Bibliografie

- ANS (1984)**. Guido Geerts, Walter Haeseryn, Jaap de Rooij & Maarten C. van den Toorn (red.), *Algemene Nederlandse spraakkunst*. Groningen: Wolters-Noordhoff, Leuven: Wolters.
- ANS (1997)**. Walter Haeseryn, Kirstin Romijn, Guido Geerts, Jaap de Rooij & Maarten C. van den Toorn. *Algemene Nederlandse spraakkunst*. Deel 1 en 2. Groningen: Martinus Nijhoff, Deurne: Wolters Plantyn.
- Boogaart, Ronny J.U. (1999)**. *Aspect and temporal ordering. A contrastive analysis of Dutch and English*. Den Haag: Holland Academic Graphics.
- Boogaart, Ronny J.U. (2004)**. 'Meet het en je weet het': van gebod naar voorwaarde. In: Saskia Daalder, Theo Janssen & Jan Noordegraaf (red.), *Taal in verandering*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU / Münster: Nodus Publikationen, 23-36.
- Bree, Cor van (1996)**. *Historische taalkunde* [tweede druk]. Leuven & Amersfoort: Acco.
- Clark, Herbert H. & Edward F. Schaefer (1992)**. Contributing to discourse. In: Herbert H. Clark, *Arenas of language use*. Chicago, Ill.: The University of Chicago Press, 144-175.
- Croft, William (1999)**. Some contributions of typology to cognitive linguistics, and vice versa. In: Theo Janssen & Gisela Redeker (red.), *Cognitive Linguistics: foundations, scope, and methodology*. Berlin: Mouton de Gruyter, 61-93.
- Croft, William (2001)**. *Radical construction grammar: syntactic theory in typological perspective*. New York: Oxford University Press.
- Croft, William (2004)**. Syntactic theories and syntactic methodology: a reply to Seuren. *Journal of Linguistics* 40, 637-54.
- D'Avis, Frans-Jozsef (2002)**. On the interpretation of wh-clauses in exclamative environments. *Theoretical Linguistics* 28, 5-31.
- Daalder, Saskia (1983)**. Aspects of grammatical meaning: the positioning of the Dutch finite verb. In: René Jongen e.a. (red.), *Sprache, Diskurs und Text*. Band 1. Tübingen: Niemeyer, 60-69.
- Dale [Van Dale] (1898, 1914, 1961, 1992, 1999)**. *Groot woordenboek der Nederlandse taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, Utrecht: Van Dale Lexicografie.
- DeLancey, Scott (2001)**. The mirative and evidentiality. *Journal of Pragmatics* 33, 369-382.

- Dik, Simon C. (1975).** The semantic representation of manner adverbials. In: Albert Kraak (red.), *Linguistics in the Netherlands 1972-1973*. Assen: Van Gorcum, 96-121.
- Dik, Simon C. (1978).** *Functional grammar*. Amsterdam: North-Holland.
- Downing, Pamela (1977).** On the creation and use of English compound nouns. *Language* 53, 810-842.
- Droste, Frederik G. (1970).** Het lidwoord *een*. *Studia Neerlandica* nr. 4, 63-72.
- Elliott, Dale E. (1974).** Toward a grammar of exclamation. *Foundations of Language* 11, 231-246.
- Fortuin, Egbert (2004).** De syntaxis van imperatiefsubjecten en modale partikels: een pragma-semantische benadering. *Nederlandse Taalkunde* 9, 335-374.
- Geest, Wim De (1970).** Infinitiefconstructies bij verba sentiendi. *Studia Neerlandica* nr. 3, 33-59.
- Goldberg, Adele E. (1995).** *A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Goldberg, Adele E. (2006).** *Constructions at work. The nature of generalizations in language*. Oxford: Oxford University Press.
- Hoeksema, Jacob (2000).** Compositionality of meaning. In: Geert Booij, Christian Lehmann & Joachim Mugdan i.s.m. Wolfgang Kesselheim & Stavros Skopeteas (red.), *Morphologie. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung / Morphology. An international handbook on inflection and word-formation. Deel 1*. Berlin: Walter de Gruyter, 851-857.
- Holierhoek, Christina M. G. (1980).** *Werkwoorden van waarneming: aspecten van hun systematiek en ontwikkeling*. Leiden: Universitaire Pers.
- Hüning, Matthias (1999).** *Woordensmederij. De geschiedenis van het suffix -erij*. Den Haag: Holland Academic Graphics.
- Jansen, Frank (1980).** Moet je horen. A case for the conditioning of an optional deletion by the illocutionary force of the utterance. In: Wim Zonneveld & Fred Weerman (red.), *Linguistics in the Netherlands 1977-1979*. Dordrecht: Foris Publications, 58-69.
- Janssen, Theo A.J.M. (1993).** De tempora in het Nederlands. In: Rita D. Snel Trampus (red.), *Nederlandse taal-, vertaal- en letterkunde; Colloquium van docenten in de neerlandistiek in Zuid-Europa Trieste, 13-14 april 1992*. Triëst: Lint, 31-51.
- Janssen, Theo A.J.M. (2002).** Deictic principles of pronominals, demonstratives and tenses. In: Frank Brisard (red.), *Grounding: the epistemic footing of deixis and reference*. Berlin: Mouton de Gruyter, 151-193.
- Janssen, Theo A.J.M. (2005).** (Ad)mirativiteit in het Nederlands. *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* 24, 249-259.
- Janssen, Theo A.J.M. (2007).** A speaker/hearer-based grammar: The case of possessives and compounds. In: Mike Hannay & Gerard Steen (red.), *Structural-functional studies in English grammar*. Amsterdam: Benjamins, 353-387.
- Janssen, Theo & Arie Verhagen (2002).** Zinnen en cognitie. In: Theo Janssen (red.), *Taal in gebruik. Een inleiding in de taalwetenschap*. Den Haag: Sdu, 77-96.
- Jespersen, Otto (1924).** *The philosophy of grammar*. Londen: Allen & Unwin.
- Katz, Jerrold J. & Jerry A. Fodor (1963).** The structure of a semantic theory. *Language* 39, 170-210.

- Kenny, Anthony (1963).** *Action, emotion and will*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Kirsner, Robert S. & Sandra A. Thompson (1976).** The role of pragmatic inference in semantics: a study of sensory verb complements in English. *Glossa* 10, 200-240.
- Kraak, Albert & Wim G. Klooster (1968).** *Syntaxis*. Culemborg: Stam Kemperman.
- Lakoff, George (1966).** Stative adjectives and verbs in English. In: Anthony G. Oettinger (red.), *Mathematical linguistics and automatic translation*. Report NSF-17. Cambridge, MA: The Computation Laboratory, Harvard University.
- Langacker, Ronald W. (1987).** *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume 1. *Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. (1999).** Assessing the Cognitive Linguistic enterprise. In: Theo Janssen & Gisela Redeker (red.), *Cognitive Linguistics: foundations, scope, and methodology*. Berlin: Mouton de Gruyter, 13-59.
- Langacker, Ronald W. (2005).** Construction grammars: cognitive, radical, and less so. In: Francisco J. Ruiz de Mendoza Ibáñez & M. Sandra Peña Cervel (red.), *Cognitive Linguistics. Internal dynamics and interdisciplinary interaction*. Berlin: Mouton de Gruyter, 101-159.
- Leek, Frederike van der & Jan Albert Jong (1982).** The complement structure of perception verbs in English. In: Saskia Daalder & Marinel Gerritsen (red.), *Linguistics in the Netherlands 1982*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 103-114.
- Michaelis, Laura A. (2001).** Exclamative constructions. In: Martin Haspelmath e.a. (red.), *Language typology and universals: an international handbook*. Berlin: Walter de Gruyter, 1038-1050.
- Michaelis, Laura A. & Knud Lambrecht (1996a).** The exclamative sentence type in English. In: Adele Goldberg (red.), *Conceptual structure, discourse and language*. Stanford: CSLI Publications, 375-389.
- Michaelis, Laura A. & Knud Lambrecht (1996b).** Toward a construction-based theory of language function: The case of nominal extraposition. *Language* 72, 215-247.
- Milner, Jean-Claude (1978).** *De la syntaxe à l'interprétation. Quantités, insultes, exclamations*. Paris: Éditions du Seuil.
- Overdiep, Gerrit S. (1937).** *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Pascual, Esther (2002).** *Imaginary dialogues: conceptual blending and fictive interaction in criminal courts*. Utrecht: LOT.
- Pascual, Esther (2006).** Fictive interaction within the sentence: a communicative type of fictivity in grammar. *Cognitive Linguistics* 17, 245-267.
- Pascual, Esther & Theo Janssen (2004).** Zinnen in samenstellingen: presentaties van fictieve verbale interactie. *Nederlandse Taalkunde* 9, 285-310.
- Proeme, Henk (1984).** Over de Nederlandse imperativus. *Forum der Letteren* 25, 241-258.

- Redeker, Gisela (2000).** Coherence and structure in text and discourse. In: William Black & Harry Bunt (red.), *Abduction, belief and context in dialogue. Studies in computational pragmatics*. Amsterdam: Benjamins, 233-263.
- Redeker, Gisela (2006).** Discourse markers as attentional cues at discourse transitions. In: Kerstin Fischer (red.), *Approaches to discourse particles*. Amsterdam: Elsevier, 339-358.
- Schelfhout, Carla, Peter-Arno Coppens & Nelleke Oostdijk (2003).** Intercalaties? Dat zijn geloof ik van die tussendingen... *Gramma/TTT* 10, 27-44.
- Schermer-Vermeer, Ina [E.] C. (1986a).** *Laten* als vormer van een nieuwe wijs. *Spektator* 15, 315-329.
- Schermer-Vermeer, Ina [E.] C. (1986b).** Een opmerkelijke imperativus. *Forum der Letteren* 27, 56-59.
- Searle, John R. (1969).** *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Seuren, Pieter A.M. (2004).** The importance of being modular. *Journal of Linguistics* 40, 593-635.
- Vliegen, Maurice L.M.J. (1986).** *Verben der auditiven Wahrnehmung im Deutschen und Niederländischen*. Diss. Nijmegen.
- Vriendt, Séra De (1995).** *Van geen kleintje vervaard: essays over Nederlandse taalwetenschap*. Brussel: VUBpress.
- WNT (1882-2001).** Matthias de Vries, Lambert A. te Winkel e.a. (red.), *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Den Haag: Nijhoff [Verkleinde uitgave 1993-2001, Den Haag: SDU].
- Wouden, Ton van der (2000).** Focus on appendices in Dutch. In: Helen de Hoop & Ton van der Wouden (red.), *Linguistics in the Netherlands 2000*. Amsterdam: John Benjamins, 233-244.
- Zanuttini, Raffaella & Paul Portner (2003).** Exclamative clauses: at the syntax-semantics interface. *Language* 79, 39-81.

DigiTaal

D-kwadraat: digitale databanken en digitaal gereedschap voor WBD en WLD

FOLKERT DE VRIEND & JOS SWANENBERG*

1 Inleiding

Het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (WBD) is aan het einde van 2005 voltooid. De eerste aflevering is verschenen in 1967 en sindsdien volgden er nog 32 afleveringen. Aan het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD) wordt nog enkele jaren gewerkt aan de KU Leuven, maar ook dit grote lexicografische project zal binnen 2 à 3 jaar worden afgerond. In 1983 verscheen de eerste WLD-aflevering en als straks de laatste is verschenen, bestaat deze reeks uit 40 afleveringen.

Medio 2004 is een aanvang gemaakt met het project “digitale databanken en digitaal gereedschap voor WBD en WLD” (D-kwadraat). Met D-kwadraat zullen uiteindelijk alle gegevens waarop WBD en WLD zijn gebaseerd digitaal beschikbaar komen, zodat een ieder die in taalvariatie is geïnteresseerd de gegevens via het internet gemakkelijk kan raadplegen.

De websites www.ru.nl/dialect/wbd en www.ru.nl/dialect/wld kunnen gezien worden als pilotproject van D-kwadraat. In Kruijsen en Swanenberg (2003) werden deze websites, die in samenwerking met Polderland Language and Speech Technology werden ontwikkeld, al eerder in deze rubriek DigiTaal voor het voetlicht gebracht. Op deze websites kan de gebruiker ook nu al zoeken in gedeeltes van het WLD en het WBD.

Naast het digitaal toegankelijk maken van de dialectgegevens omvat D-kwadraat ook de ontwikkeling en uitwerking van digitaal onder-

zoekgereedschap, zoals een breed inzetbare zoekmodule en eigentijdse cartografische middelen. Deze gereedschappen en de te ontwikkelen databasestructuur zullen tevens gebruikt kunnen worden voor de andere in het *Permanent Overlegorgaan Regionale Woordenboeken* (ReWo) samenwerkende woordenboekprojecten (De Vriend et al 2006).

In de volgende paragrafen gaan we achtereenvolgens in op de achtergronden van WBD en WLD, de binnen D-kwadraat doorgevoerde conversies en de manieren waarop de eindgebruiker met het gedigitaliseerde materiaal zal kunnen werken. Onder dat laatste valt ook de inzet van *Google Earth* als cartografische tool.

2 Achtergronden WBD en WLD

Tot het onderzoeksgebied van het WBD behoren de provincies Noord-Brabant, Antwerpen en Vlaams-Brabant en het hoofdstedelijk gewest Brussel. De beide provincies Limburg vormen met het noordoosten van de provincie Luik het onderzoeksgebied van het WLD. Samen met het *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten*, dat Oost-, West-, Frans- en Zeeuws-Vlaanderen bestrijkt, overdekken het WBD en het WLD door eenzelfde methode van beschrijvende dialectlexicografie praktisch het hele Zuid-Nederlandse taalgebied beneden de grote rivieren.

Het WBD en het WLD zijn systematisch geordende woordenboeken. Op het hoogste niveau in

de macrostructuur worden de volgende drie delen onderscheiden: Agrarische woordenschat (I), Niet-agrarische vakterminologieën (II) en Algemene woordenschat (III). De woordenboeken zijn dus niet alfabetisch, maar op taxonomische wijze naar gebruik sfeer geordend.¹ Een woordenboekartikel vermeldt voor een bepaald concept alle gevonden dialectvormen met hun vindplaats.

Verder bevat elk lemma een encyclopedische betekenisomschrijving van het concept en de gebruikte bronnen.² Sommige lemmata zijn bovendien voorzien van een kaart om de verspreiding van de vormvariatie te illustreren. Iedere aflevering van de woordenboeken wordt ontsloten door alfabetische registers. Voor een uitgebreide uitleg van de macrostructuur, de wijze waarop de reeks is opgezet en de woordenboektekst is gestructureerd, leze men Van Keymeulen (1992), of beknopter Kruijzen (1996) en Kruijzen & Van Keymeulen (1997).

3 D-kwadraat

In deze paragraaf zullen we wat dieper ingaan op de drie belangrijkste onderdelen van het project D-kwadraat; de conversie van het woordenboekmateriaal, de manieren om toegang tot het gedigitaliseerde materiaal te krijgen en de inzet van een cartografische tool.

3.1 Conversie

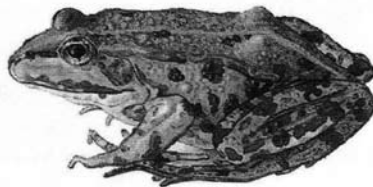
Figuur 2 geeft grofweg weer hoe de redactie door de jaren heen te werk is gegaan. Als uitgangspunt dienden de gegevens verzameld met behulp van vragenlijsten. Deze gegevens werden in eerste instantie verwerkt door per vragenlijst de begrippen (concepten) te nemen en op aparte fiches de bijbehorende dialectwoorden en Kloekecodes te zetten.³ De fiches werden in kaartenbakken ondergebracht. Voor de oudere afleveringen van deel I en II van de woordenboeken gold dat de kaartenbakken met fiches in zijn geheel naar de uitgever werden gebracht.

WLD III, 4.2

kikker: Siebengewald en Venlo.

kwakvors (ook *kwakvos*, *kwakvost*, *kwekvors*, *kwekvos*): freq. Tongerlds., Dommellds., Demerkemp., Zuidgeld.Lb. en Kleverlds., verspr. Noord.Oostlb., Maaskemp., Trichterlds., Bilzerlds., Beringerlds., Lonerlds., Truierlds., Brab.Lb. en Lommels; ook in Gronsveld, Neeritter, Grathem, Maaseik en Rotem.

kwakvros (ook *kwakfrots*, *kwekvros*): freq. in het zuiden van Oost-Zuidlb., Geullds., Tongerlds. en Lonerlds., verspr. Ripuar., Zuid.Oostlb., Trichterlds. en

Noord.Oostlb. en aansluitend
Horns en Centr.Maaslds.

kwek: Sevenum.

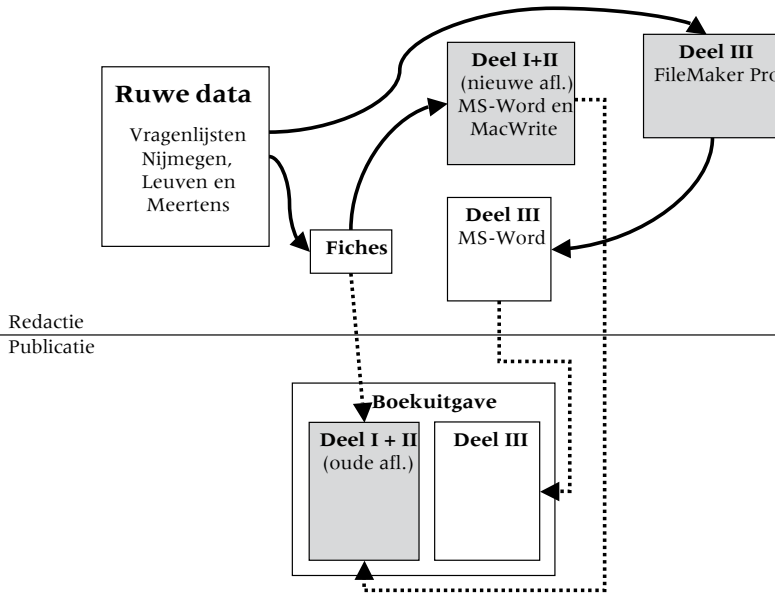
kikvors (ook *kikvos*): freq. Truierlds., Getelds. en Kleverlds., verspr. Westlb.; ook in Reuver, Tessen-derlo, Arcen en Venlo.

kikvros: Hoepertingen, Riemst en Zichen-Zussen-Bolder.

kikmauw: Venray Wb.

vors (ook *vos*): freq. Brab.Lb. en

Figuur 1: fragment van het lemma voor "kikker" in deel III van het WLD.

Figuur 2: het redactieproces door de jaren heen met de verschillende (half)fabricaten.

Toen de tekstverwerker zijn intrede deed op de woordenboekredacties werden de afleveringen in MacWrite en later MS-Word aangeleverd bij de uitgever. Voor de afleveringen van deel III zijn de gegevens van de vragenlijsten eerst ondergebracht in een FileMaker-database. Op basis van deze database kwamen de woordenboekartikelen tot stand.

Van belang voor D-kwadraat zijn de grijs gekleurde blokken. Dat zijn de gegevens die als uitgangspunt dienen voor de conversie. Vanwege de lange geschiedenis van de woordenboeken gaat het hierbij dus om zowel boekpagina's, tekstverwerkerbestanden als databases.

De conversie van de oudste afleveringen van deel I en II is het meest arbeidsintensief. Deze afleveringen zijn enkel in gedrukte vorm beschikbaar en zijn daarom eerst ingescand. Vervolgens is de tekst op de scans toegankelijk gemaakt met Optical Character Recognition (OCR).

Binnen de woordenboeken wordt het Genoveva-font gebruikt. Dit is een fonetisch font dat in de jaren '80 specifiek werd ontworpen voor WBD en WLD. Bij de OCR is het de software "aanleren" van dit Genoveva-font een punt van zorg geweest. Het font bleek te veel af te wijken van het soort van fonts waar de software voor was ontwikkeld. In de praktijk betekende dit dat we het trainen van Genoveva-karakters hebben moeten beperken tot enkele veel gebruikte karakters zoals de sjwa. De OCR-software wordt daarom nu in hoofdzaak door een datatypist gebruikt voor het efficiënt corrigeren van het resultaat van de automatische OCR.

De conversie van de tekstverwerkerbestanden en database-bestanden is eenvoudiger te realiseren omdat het uitgangspunt hierbij al een digitaal formaat is. De belangrijkste zorg bij de conversie van deze formaten is dat het om bestandsformaten gaat die soms met de huidige software en besturingssystemen niet meer leesbaar zijn. De tekstverwerkerbestanden zijn bij-

voorbeeld halfweg de jaren tachtig aangemaakt. In zulke gevallen wordt gebruik gemaakt van oudere hard- en software om een soort “brug-platform” te creëren. Een platform oud genoeg om de oudere formaten te kunnen interpreteren en tegelijkertijd nieuw genoeg om ze naar een formaat op te slaan dat door de huidige generatie software kan worden geïnterpreteerd.

De ca. 3 miljoen dialectvormen zullen uiteindelijk in een MySQL database worden opgeslagen. De meer hiërarchisch georganiseerde gegevens worden naar een XML-formaat geconverteerd. Hieronder valt in ieder geval de taxonomie waarop de organisatie van de woordenboeken in semantische velden is gebaseerd (De Vriend et al 2006).

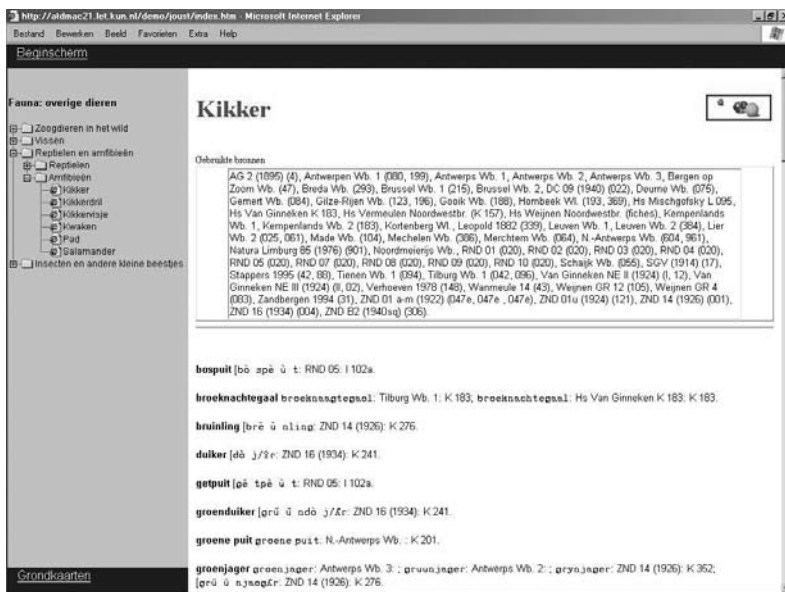
3.2 Gebruikerstoegang

De dialectgegevens zullen met behulp van een web interface toegankelijk worden gemaakt. De twee belangrijkste toegangswegen tot het materiaal zijn de zoekmachine en de taxonomie op gebruikssfeer.

Wil men op traditionele wijze het materiaal benaderen dan klikt men door in de taxonomie tot men bij het gezochte lemma is aanbeland. In feite is dit een directe vertaling naar het digitale medium van het gebruik van een inhoudsopgave in boekvorm.

Naast de toegang met behulp van de taxonomie zal de gebruiker het materiaal uitgebreid kunnen doorzoeken met een zoekmachine.

In het voorbeeld in Figuur 4 wordt gezocht binnen het lemma voor “kikker” op alle trefwoorden die *puit* bevatten. Dit levert naast *puit* zelf o.a. ook *bospuit* en *puitje* op. Interessanter wordt het wanneer een zoekvraag over vormkenmerken wordt gesteld over het gehele semantische domein. Zo zou men bijvoorbeeld kunnen kijken in welke semantische domeinen – anders dan dat van de vogeltjes – de vorm *mus* wordt gebruikt. Men komt dan o.a. *mussekersen* (voor de lijsterbes in de flora) en *mussenpis* (voor motregen in de weersgesteldheid) tegen.

Figuur 3: toegang tot het lemma voor “kikker” in het WBD op basis van de taxonomie.

Figuur 4: voorbeeld van het gebruik van de zoekmachine.

Extra functionaliteit wordt geboden door de mogelijkheid om het resultaat van een zoekvraag te exporteren naar een CSV-bestand (Comma Separated Value). Op deze manier worden gebruikers in staat gesteld zelf selecties uit het materiaal te extraheren, bijvoorbeeld om daarmee een lokaal dialectwoordenboek samen te stellen; “geef alle records behorend bij plaats X”. Een CSV-bestand kan vervolgens eenvoudig worden bewerkt in bijvoorbeeld Microsoft Excel.

3.3 Cartografie

Een van de redenen waarom de woordenboeken destijds systematisch zijn opgezet is de mogelijkheid om bij de lemma’s kaarten op te nemen met daarop de vormvariatie (De Tollenaere & Weijnen 1963). In de woordenboeken vind je dan ook veel van zulke kaarten terug. Binnen D-kwadraat willen we ook extra aandacht schenken aan de mogelijkheden die cartografie biedt voor het inzichtelijk maken van de variatie die er bestaat in de dialecten, zowel binnen de vorm

als binnen de betekenissen. We hebben daartoe voor de geo-browser *Google Earth* (verder; “GE”) gekozen. GE blijkt uitermate geschikt te zijn als cartografische tool voor de dialectgegevens. De standaardversie van GE kan gratis worden geïnstalleerd en fungeert vervolgens als zelfstandig programma, d.w.z. los van de binnen een webbrowser functionerende interface. Figuur 5 laat zien hoe de dialectgegevens uitgezet kunnen worden in GE. Het voorbeeld toont de drie meest frequente dialectvormen voor “kikker”; *puit*, *vors* en *kikvors* in het Brabants dialectgebied.

Het formaat waarin de gegevens aan GE moeten worden aangeboden heet Keyhole Markup Language (KML), een speciaal op GE toegesneden XML-formaat. Wanneer de gebruiker de gegevens van een bepaald lemma wil zien in GE dan klikt hij op de “GE-knop” bij het lemma.⁴ Vervolgens wordt het bijbehorende KML-bestand automatisch geopend in GE.

Met de intuïtieve 3D interface van GE kan de leek of onderzoeker letterlijk vanuit verschillen-

Figuur 5: de verspreiding van de drie meest frequente trefwoorden voor “kikker” in GE.

de invalshoeken tegen de gegevens aankijken. Ook wordt met het gebruik van GE de waarde van cartografie als onderzoeksinstrument verhoogd omdat verschillende linguïstische kaartbeelden relatief eenvoudig met elkaar of met andere gebiedsinformatie gecombineerd kunnen worden. Men kan bij dat laatste denken aan de combinatie met historische kaarten, kaarten met isoglossen, landschappelijke kaarten, kaarten met informatie over bevolkingsdichtheid, over de verspreiding van religie, etc. Het in GE combineren van deze gegevens levert interessante inzichten op over de oorsprong van de patronen in de dialectgegevens.

Het is de bedoeling dat de gebruiker uiteindelijk voor elk lemma in de database een bijbehorende kaart kan bekijken in GE.

4 Tot besluit

Het project D-kwadraat loopt nog tot zomer 2007 aan de Radboud Universiteit Nijmegen en is gedeeltelijk gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).⁵ Geïnteresseerden kunnen tussentijds op

de projectwebsite terecht; www.ru.nl/dialect/d2. Naast achtergronden over het project vindt men daar demo's van de in deze bijdrage beschreven functionaliteit waaronder het getoonde kikkerlemma in *Google Earth* en verschillende met dit lemma in *Google Earth* te combineren grondkaarten.

Op het moment van schrijven is nog niet duidelijk waar de binnen D-kwadraat gedigitaliseerde gegevens en ontwikkelde gereedschappen uiteindelijk zullen worden ondergebracht. De Centrale voor Taal- en Spraaktechnologie (www.tst.inl.nl) ligt het meest voor de hand als toekomstig beheerder. Gegevens en gereedschappen zullen in ieder geval vrijelijk beschikbaar worden gesteld, zowel voor wetenschappelijke als niet-wetenschappelijke doeleinden.

Bibliografie

De Tollenaere, F. & A. Weijnen (1963). Het dialectwoordenboek. *Woordenboek en dialect. Lezingen gehouden voor de Dialectcommissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Weten-*

schappen op 4 november 1961 door Dr. F. de Tollenaere en Prof. Dr. A. Weijnen. Amsterdam: N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.

De Vriend, F., L. Boves, H. van den Heuvel, R. van Hout, J. Kruijzen & J. Swanenberg (2006). A Unified Structure for Dutch Dialect Dictionary Data. *Proceedings of The fifth international conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2006), Genoa, Italy.*

Google Earth (2005-2006). earth.google.com.

Kruijzen, J. (1996). De Nijmeegse dialectlexicografische projecten. *Trefwoord* 11, 93-108.

Kruijzen, J. & J. Van Keymeulen (1997). The Southern Dutch Dialect Dictionaries. *Lexicos 7 (AFRILEKS-reeks 7)*, 207-228.

Kruijzen, J. & J. Swanenberg (2003). Limburgse en Brabantse dialectdatabanken op internet. *Nederlandse Taalkunde* 8-2, 158-162.

SW (1994-2004). *Stellingwarfs Woordeboek.* Oosterwolde: Stichting Stellingwarver Schrieversronte.

Van Keymeulen, J. (1992). *De algemene woordenschat in de grote dialectwoordenboeken (WBD, WLD, WVD). Een methodologische reflectie.* Universiteit Gent.

WALD (1984--). *Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse Dialecten.* Doetinchem: Staring-Instituut.

WBD (1967-2005). *Woordenboek van de Brabantse Dialecten.* Assen: Van Gorcum / Groningen: Gopher.

WLD (1983--). *Woordenboek van de Limburgse Dialecten.* Assen: Van Gorcum / Groningen: Gopher.

WVD (1979--). *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten.* Universiteit Gent.

WZD (1959-1964). *Woordenboek der Zeeuwsche dialecten.* Amsterdam: Elsevier.

Noot

- * Afdeling Taalwetenschap, Radboud Universiteit, Nijmegen, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen.
E-mail: f.devriend@let.ru.nl; j.swanenberg@let.ru.nl
- 1 De in WBD en WLD gebruikte taxonomie is gebaseerd op *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie: Versuch eines Ordnungsschemas* van R. Hallig & W. Von Wartburg (1952).
- 2 Dit zijn voornamelijk schriftelijke enquêtes en lokale woordenboeken.
- 3 De wijze van coderen en ook de toekenning van de Kloekecodes aan de plaatsen in het WBD- en WLD-gebied staat uitgebreid beschreven in de Inleiding bij deel III van het WBD en de Inleidingen van het WLD. Zie WBD, deel III, *Inleiding en Klankgeografie* (2000): 25-68, WLD, deel I, *Inleiding* en Afl. 1, *Bemesten en ploegen* (1983), 7-22 en deel III, *Inleiding* en Afl. 4.1, *Fauna: Vogels* (2001: XVIII-XLI)). De codes werden geïntroduceerd door Grootaers en Kloeke in het "Systematisch en alfabetisch register van plaatsnamen" uit 1962.
- 4 De "GE-knop" is ook te zien in de rechter bovenhoek van figuur 3.
- 5 Het project wordt uitgevoerd door Jos Swanenberg en Folkert de Vriend. De onderzoeksgroep bestaat uit Roeland van Hout (projectleider), Henk van den Heuvel (CLST), Theo van de Heuvel (Polderland Language & Speech Technology B.V.) en Joep Kruijzen (redacteur van het WLD).

Boekbesprekingen

Bloemhoff, Henk. *Stellingwarfs Woordeboek*. M.m.v. Sietske Bloemhoff en vele anderen. 4 delen. Berkoop/Oldeberkoop: Stichting Stellingwarver Schrieversronte, 1994-2004. 821, 837, 1147 en 985 blz.. ISBN 90 6466 105 7, 90 6466 090 5, 90 6466 072 7 en 90 6466 122 7. EUR 30,00 per deel.

Bloemhoff, Henk. *Stellingwarfs – Nederlands. Verklarend handwoordenboek*. M.m.v. Janna Withaar, Albertha Bloemhoff en Thea Bontekoe. Berkoop/Oldeberkoop: Stichting Stellingwarver Schrieversronte, 2005. 703 blz.. ISBN 90 6466 128 6. EUR 12,50.

In 2005 verscheen van de hand van Henk Bloemhoff het *Stellingwarfs-Nederlands. Verklarend Handwoordenboek*, een verkorte editie van het vierdelige *Stellingwarfs Woordeboek*, van dezelfde auteur, dat in de periode 1994-2004 werd uitgegeven. De behoefte aan deze verkorte uitgave werd al geuit kort nadat het eerste deel van dit vierdelige werk was verschenen. Het handwoordenboek (in het vervolg: VH), bevat hoofdzakelijk de woorden die niet of niet zo gemakkelijk worden begrepen door mensen die niet vertrouwd zijn met het geschreven Stellingwerfs. In dit opzicht heeft het VH, om met de auteur te spreken, een idiomatisch karakter. Er zijn echter ook gegevens opgenomen die niet in het vierdelige werk (in het vervolg: SW) staan, omdat deze pas aan het licht kwamen, nadat het SW was verschenen. Zowel het VH als het SW is een alfabetisch woordenboek van het Stellingwerfs. Dit zijn de dialecten van de regio Stellingwerf, die bestaat uit de gemeenten Oost- en West-Stellingwerf en in Zuid-Oost-Friesland ligt.

Voor een aantal woorden geldt dat ze hetzelfde zijn als een overeenkomstig woord in het Nederlands (bijvoorbeeld *begonia*), maar daarnaast een of meer varianten hebben die het Nederlands niet bezit (bijvoorbeeld *begonië* en *begonium*). Als het woord dat ook in het Nederlands voorkomt, als belangrijkste variant wordt gezien, dan is dit als hoofdlemma (hoofdingang) opgenomen. Dat is het geval met *begonia*. De twee andere varianten zijn erna vermeld. Het criterium voor deze keuze van de hoofdingang is dat dit woord de grootste verspreiding heeft, het grootste gebied, vandaar ook de aanduiding 'belangrijkste variant'. In het VH zijn daardoor ook wel wat woorden als eerste lemma opgenomen, dus als hoofdlemma, die 'als in het Nederlands' zijn, omdat het anders zou lijken alsof dat wat nu nevenvorm is (bijvoorbeeld *begonië*) de belangrijkste variant zou zijn. Verder is de informatie binnen de lemmata beperkt gehouden. Verreweg de meeste varianten van de woorden zijn in het VH genoemd, omdat vooral in het wat oudere geschreven Stellingwerfs heel wat bijzondere vormen voorkomen. Een andere reden is dat de auteur degenen met speciale belangstelling voor streektaalen en taalvariatie niet een deel van de diverse verschijningsvormen wilde onthouden. Toch zijn niet alle varianten opgenomen. Dat geldt voor de West-Stellingwerfse vormen van de Westhoek die bijna of helemaal hetzelfde zijn als in het Nederlands. Ook is niet telkens aangegeven voor welke variant welke betekenis geldt.

Ondanks de verschillende reducties op de hoeveelheid informatie binnen de lemma's is het VH een lijvig boekwerk geworden: ruim 700 bladzijden. Toch wordt de omvang van dit handzame woordenboek vooral bepaald door

het aantal hoofdingangen en minder door de hoeveelheid informatie die bij die verschillende lemma's wordt gegeven.

Toen Henk Bloemhoff (in het vervolg: HB) in 2004 deel 1 van het SW, dat als laatste van de vier delen verscheen, naast de andere drie in zijn boekenkast had gezet, moet hij met een voldaan gevoel het rijtje van twintig centimeter woordenboeken in ogeschouw hebben genomen. Niet alleen was het grote Project Stellingwarfs Woordeboek nu afgerond, dat in de eerste helft van de jaren zeventig in de vorige eeuw was begonnen, het werk dat HB in die drie decennia had verricht, leverde ook een van de mooiste dialectwoordenboeken op die ik ken. Er valt over dit woordenboek veel te vertellen en ik zal proberen mij tot de hoofdzaken te beperken binnen de ruimte die een boekbespreking in dit tijdschrift is toegemeten.

Het SW is, zoals al werd gezegd, een alfabetisch woordenboek van het Stellingwerfs, de dialecten van de regio Stellingwerf, die bestaat uit de gemeenten Oost- en West-Stellingwerf. Het materiaal voor het SW is representatief voor vooral de oudste generaties van de beide gemeenten. Aan het project deden honderd vaste informanten mee. Het eerste deel bevat de hoofdlemma's A-E, de overige drie die van F-K, L-R en S-Z. De taal waarin het SW informeert, is Algemeen Nederlands. Ook voor de hoofdingangen is tot op zekere hoogte de Nederlandse spelling aangehouden, wat onder meer blijkt uit de spelling van de verschillende uitgangen *-en* (bij werkwoorden, meervoudsvormen en dergelijke), die voluit worden gespeld en niet als een syllabische nasaal. Aan de andere kant wordt de sjwa in een woord als aantrekkelijk niet met een 'ij' weergegeven, maar met een 'i': *antrekkelijk* tegenover het Nederlandse *aantrekkelijk*. Bijzonder handig is dat de hoofdingangen vergezeld gaan van een fonetische transcriptie. Verder krijgen de trefwoorden de nodige grammaticale informatie: woordsoort, woordgeslacht, meervoudsuitgang, verkleiningsuitgang, enzo-

voort. Daarnaast zijn zeer veel voorbeeldzinnen opgenomen, die zo lijken te zijn geconstrueerd dat lezers die het Stellingwerfs niet beheersen, er niet te veel moeite mee hebben. Vaak zijn het ook eenvoudige natuurlijke voorbeeldzinnen van de informanten.

De delen II-IV beginnen allemaal met de Aanwijzingen voor gebruik. Het eerste deel heeft echter een zeer uitvoerig voorwerk, waar ik even bij stil wil staan. Heel informatief is het Woord vooraf van de hoogleraar Nedersaksisch H. Niebaum. Dan volgt een uitvoerig Woord van dank van HB. Daarna krijgen we een zeer gedegen Inleiding, die begint met de Algemene achtergronden bij het SW, waarin de plannen en activiteiten voor woordenlijsten van het Stellingwerfs worden belicht, die al ver voor de Tweede Oorlog een aanvang namen. Ook de oprichting van de Stellingwarver Schrieversronte, die men kan zien als een streektaalinstuut van tegenwoordig, komt aan de orde. In de volgende paragraaf worden de taalkeuze, de gebruikte spelling en de typografie van de artikelen toegelicht. Daarbij wordt ook ingegaan op de problematiek waarmee men te maken kreeg bij de informanten, die lang niet allemaal trefzeker met de in 1974 voorgeschreven spelling konden omgaan bij de weergave van het taalmateriaal. In de derde paragraaf wordt een uitvoerige beschrijving gegeven van de structuur van het SW: 1. de structuur in hoofdlijnen, 2. de trefwoorden en hun ordening, 3. de vorm van de lemma's, de lokaliserende vermeldingen en het bereik ervan, 4. grammaticale informatie over de verschillende woordsoorten, 5. de weergave van de uitspraak, 6. de vrije (niet-idiomatische) verbindingen, en 7. de vaste (idiomatische) verbindingen. In paragraaf 4 wordt ingegaan op bijzondere woordvormen: 1. clisivormen, 2. vormen van het verkleinwoord, en 3. het werkwoordstelsel. Een opvallend verschijnsel is bijvoorbeeld dat bij de verkleinwoorden geen umlaut optreedt, zoals in de Saksische dialecten van Salland, Twente en de Achterhoek. Paragraaf 5 bevat een overzicht van literatuur over taalkundige bijzonderheden van het Stellingwerfs. De zesde paragraaf geeft een

interessante, persoonlijk gekleurde geschiedenis van het SW. Na de inleiding volgt onder meer een uitvoerig gedeelte Aanwijzingen voor het gebruik.

De regio Stellingwerf ligt weliswaar in de provincie Friesland, maar de dialecten in deze regio behoren tot het Nedersaksische taalgebied. Dat is een interessant verschijnsel en het is dan ook verheugend dat er met de verschijning van dit imposante woordenboek een leemte is opgevuld in het Nedersaksische gebied. Van Groningen zijn de dialecten al uitvoerig beschreven. Voor Drente kennen we verschillende dialectwoordenboeken, waarvan het *Woordenboek van de Drentse dialecten* (WDD) het meest uitvoerig is. Ook de Overijsselse en Gelderse dialecten krijgen de nodige aandacht in diverse lexicografische projecten. Bovendien was de ontwikkeling in handen van de grootste deskundige op het gebied van het Stellingwerfs, Henk Bloemhoff, en een betere keuze had men volgens mij niet kunnen maken. Overigens was hij ook de auteur van het deel *Stellingwerfs* in de serie *Taal in stad en land* en mede-auteur van het deel *Drents* in dezelfde serie. Al lang daarvoor was hij geruime tijd betrokken bij de ontwikkeling van het genoemde WDD, waaraan hij een forse bijdrage leverde.

Er zijn enkele aspecten waarbij men nog een vraagteken zou kunnen zetten. Zo kan men zich afvragen waarom het werk toch niet wat meer het karakter van een idioticon kon hebben. De gedachte achter de gemaakte keuze is echter dat de auteur een zo volledig mogelijk woordenboek voor ogen stond, dat niet alleen voor wetenschappers bestemd was, maar ook voor het onderwijs, de geïnteresseerde leek, enzovoort. Daarbij speelde bijvoorbeeld de beslissing een rol dat bepaalde gebruikers houvast moest worden geboden door alle woorden die gebruikt worden in het Stellingwerfs, ook in het woordenboek op te nemen. Dat allerlei samenstellingen waarvan het eerste deel een hoofdingang vormt, ook als aparte hoofdingangen zijn opgenomen en niet aan het eind van het artikel,

heeft te maken met de wens om deze informatie voor de leek overzichtelijker te maken. Een voorbeeld hierbij is het lemma *dokter*. Behalve deze vorm vinden we ook *doktersadvies*, *doktersassistente*, *doktersauto*, enzovoort als aparte ingangen. Het woordenboek heeft zelfs afkortingen als A.N.P. (Algemeen Nederlands Persbureau), A.N.S. (Algemene Nederlandse Spraakkunst), A.N.W.B. (Algemeen Nederlandse Wielrijdersbond), A.O.W. (Algemene Ouderdomswet), enzovoort. Deze vormen passen in het besluit om een zo volledig woordenboek te maken. Wel rijst hier de vraag waarom voor bijvoorbeeld A.B.P. de naam voluit in het Stellingwerfs wordt gegeven (Algemien Burgerlik Pensioenfoons) en voor bijvoorbeeld A.N.P. in het Nederlands (zie boven).

Een ander aspect betreft de alfabetische weergave van de woorden. Het woordenboek beslaat een taalgebied waarin diverse dialecten voorkomen. Het ligt dan voor de hand om de vraag te stellen waarom er niet voor gekozen is een systematisch woordenboek samen te stellen, zoals bijvoorbeeld bij de Overijsselse, Brabantse en Limburgse dialecten. Er zijn verschillende argumenten voor de gemaakte keuze. In de eerste plaats was tijdens de uitvoering van het project het materiaal op een alfabetische manier gegroeid en een overschakeling naar een systematische ordening van het te bewerken materiaal was gelet op de benodigde gelden, niet mogelijk. In de tweede plaats was duidelijk geworden dat de meeste gebruikers gewoon een soort Van Dale-woordenboek wilden, waarin ook zo veel mogelijk variatie te vinden zou zijn.

Het *Stellingwerfs Woordeboek* is een monumentaal werk voor het Nedersaksische taalgebied, een prestatie die zowel voor de inhoud als de uiterlijke vormgeving grote lof verdient. Voor wie niet dit vierdelige werk wil aanschaffen, vormt het *Verklarend Handwoordenboek* een goed alternatief.

Jan Nijen Twilhaar
email: jnt@telebyte.nl

Erica Thrift. *Object drop in the L1 acquisition of Dutch.* Utrecht: LOT, 2003. XII + 278 blz. ISBN 90 76864 40 3. EUR 27,76.

In het proefschrift van Erica Thrift staan kinderuitingen als in (1) en (2) centraal:

- (1) *Arnold pakken* Arnold 2;08.01
 (2) *nog zien* Diederik 2;08.01

De werkwoorden in (1) en (2), *pakken* en *zien*, zijn in het Nederlands verplicht overgankelijk en dienen gebruikt te worden met een lijdend voorwerp (direct object): je ziet of pakt *iets*. Arnold en Diederik laten dus objecten weg (“object drop”) op een manier die niet mogelijk is in het standaard Nederlands.

Welke kennis hebben kinderen zoals Arnold en Diederik? Generatief taalkundigen die een uitgesproken standpunt verkiezen, nemen aan dat een kind al bij geboorte kennis heeft van de universele eigenschappen van talen en dat taalspecifieke eigenschappen in een mum van tijd verworven worden doordat aangeboren kennis over de taalstructuur de hypotheseruimte inperkt. Deze redenering volgend, moeten we concluderen dat kinderen (1) en (2) niet produceren omdat hun grammatica anders is dan die van een volwassen spreker van het Nederlands, maar dat de oorzaak elders ligt, en dat bijvoorbeeld het ontbreken van kennis van de wereld, kennis van taalgebruiksregels of een kleine woordenschat leiden tot de prototypische kinderzinnen. Thrift, die in het generatieve kader werkt, kiest een middenweg. Volgens haar staat de kindergrammatica object drop toe onder dezelfde condities als de grammatica van een (Nederlandstalige) volwassene, alleen gebruiken kinderen een andere positie in de zin. Daarnaast moeten kinderen cognitief nog een en ander leren.

Onder welke condities laten volwassenen objecten weg? Weglaten in volwassen Nederlands zijn beperkt tot de links-perifere “topic” positie. (3) en (4) geven zinnen met achtereenvolgens een gerealiseerd en een weggelaten topic:

- (3) *Dat boek ken ik niet*
 [_{Topic} *Dat boek*_i] [_{CP} OP_i *ken* [_{IP} *ik t_i niet*.]]

- (4) *Ken ik niet*
 [_{Topic} \emptyset _i] [_{CP} OP_i *ken* [_{IP} *ik t_i niet*.]]

De structuren in (3) en (4) bevatten een topic operator (OP). Deze topic operator kan een lege variabele zijn, zoals in (3) en (4), maar ook een d-woord (*Dat boek **dat** ken ik niet*). De observatie dat het weggelaten topic direct naast de persoonsvorm moet staan (**Hij zegt dat ik niet ken*) suggereert dat congruentie tussen persoonsvorm en topic operator een rol speelt, bijvoorbeeld bij identificatie van het weggelaten topic. Naast structurele vereisten, stelt topic drop contextuele eisen: het antecedent moet in de voorgaande zin aanwezig zijn zodat het lege topic geïdentificeerd kan worden.

Thrift neemt aan dat kinderen aanvankelijk niet in staat zijn de Complementizer Phrase (CP), het links-perifere deel in de zinnen van volwassenen, te representeren. Wel hebben ze, volgens Thrift, de Aspect Phrase (AspP) tot hun beschikking. Deze AspP is een positie midden in de zin tussen de Inflection Phrase (IP) - onderverdeeld in de Agreement Phrase (AgrP) en Tense Phrase (TP) - en de Verb Phrase (VP), en wordt geprojecteerd in telische zinnen, dus in zinnen waarin het predicaat een gebeurtenis beschrijft met een inherent eindpunt.¹ AspP vervult in de kindergrammatica een soortgelijke functie als de CP bij volwassenen: het object in de specificieerder positie van AspP kan weggelaten worden mits

1 Partikelwerkwoorden zoals *opeten* of *afsnijden* zijn bij uitstek telisch: je kunt urenlang brood eten of brood snijden, maar het is lastiger om urenlang je brood op te eten of af te snijden. Dat komt omdat *opeten* en *afsnijden* een inherent eindpunt hebben. Overigens kunnen *eten* en *snijden* wel een telische lezing krijgen door toevoeging van de adverbiale constituent *in een uur*.

het congrueert met het werkwoord in de hoofdpositie.² Net als in (4) wordt de lege variabele geïdentificeerd door een zins-extern topic:

- (5) *Madam toedoen* Arnold 2;06.22
 $[_{\text{Topic}} \emptyset_j] [_{\text{TP}} \text{madam}_i [_{\text{AspP}} \text{ec}_j \text{toedoen}_k [_{\text{VP}} \text{t}_i \text{t}_j \text{t}_k]]]$

De Aspect Phrase hypothese verklaart waarom kinderen – anders dan de volwassenen – veel zins-interne objecten verzwijgen. Een vergelijking van drie types zinnen wordt aangedragen als verdere ondersteuning voor de voorgestelde hypothese: 31% van de zinnen met een voltooid deelwoord (e.g. *heb gemaakt*) heeft een verzwegen object, tegenover 40% van de zinnen met een partikelwerkwoord (e.g. *opeten*) en 58% van de zinnen met een ander telisch werkwoord (e.g. *kapot maken*). Thrift argumenteert dat het verband tussen infiniefzinnen – als in (1), (2) en (5) – en object drop een epifenomeen is: object drop komt relatief vaak voor in telische zinnen en infinitiefzinnen zijn vaak telisch.

Uit de Aspect Phrase hypothese volgt niet dat kinderen vaker objecten verzwijgen dan volwassenen (wat ze wel doen). Deze observatie wordt gerelateerd aan cognitieve ontwikkeling. Kinderen tussen de drie en vier jaar oud worden bewust van hun eigen kennis, en beseffen dat deze verschilt van de kennis van anderen – ze ontwikkelen een zogenaamde Theory of Mind –. De zes onderzochte kinderen hebben deze ontwikkeling echter nog niet ondergaan; zij nemen aan dat een ander hetzelfde weet als zichzelf en verzwijgen ook objecten waarvoor geen antecedent in de context aanwezig is.

Hoe verloopt de ontwikkeling, en hoe “ontleren” kinderen object drop? Thrift onderscheidt drie stadia. In het eerste stadium (1;08 – 2;00) vertonen de kinderen bijzonder veel object drop, maar distributionele patronen ontbreken. De conclusie is dat het ontbreken van een Theory

of Mind object drop verklaart; grammatica speelt nog geen rol. Het tweede stadium (1;10 – 3;01) wordt gekenmerkt door een groeiende invloed van de factor teliciteit op object drop. Distributionele patronen weerspiegelen de invloed van grammatica, maar de linkerperiferie van de zin, de CP, is nog niet actief. Het cognitieve systeem is nog niet volledig gerijpt. In het laatste stadium (2;07 en ouder) wordt de CP verworven, en zal er steeds meer object drop vanuit links-perifere positie plaats vinden. De ontwikkeling van een Theory of Mind leidt tot een algehele afname van object drop.

In een helder geschreven dissertatie stelt Thrift een ingenieuze analyse voor. Het is lovenswaardig dat Thrift ontwikkeling in kaart gebracht heeft – dit gebeurt nog te weinig –, uitgebreid stilstaat bij individuele data en een aanzet gedaan heeft om ideeën over object drop bij Nederlandstalige volwassenen empirisch te staven. Toch overtuigt de dissertatie mij niet. De empirische ondersteuning is mager en door bepaalde fundamentele keuzes wordt de beloofde brug tussen linguïstische ontwikkeling en cognitieve ontwikkeling niet geslagen. Op cruciale punten is de redenering inconsistent en ontbreekt motivatie.

Laat mij dit commentaar toelichten. De werking van de Aspect Phrase hypothese berust op de aanname dat jonge kinderen geen CP projecteren. Een uitleg van twee zinnen (!) moet de lezer overtuigen van deze aanname (p. 6); hier ontbreken data van de zes kinderen in kwestie alsmede een reactie op de argumenten van taalkundigen die overtuigd zijn van de vroege beschikbaarheid van een CP (e.g. Kenneth Wexler, zie referenties). De volgende stap in de redering is inconsistent. Kinderen zouden de volwassen CP topic drop structuur overgeneraliseren en toepassen op AspP. Maar hoe kunnen kinderen de volwassen topic drop structuur doorgronden als ze geen toegang tot de CP heb-

2 Het gaat hier om congruentie van teliciteits- en specificiteitskenmerken, en niet om congruentie van persoons- en getalskenmerken.

ben?³ Dan mis ik een bevredigend antwoord op de twee meest voor de hand liggende vragen die de Aspect Phrase hypothese oproept. Ten eerste: Waarom verzwijgen volwassenen geen object in AspP? Volgens Thrift omdat volwassenen geen infinitiefzinnen meer gebruiken en er in finiete zinnen geen congruentie bestaat tussen de nul variabele in de specificieerder positie van AspP en het werkwoord (het finiete werkwoord verplaatst namelijk naar TP). Er zijn echter tal van constructies te verzinnen, gebruikt door volwassen sprekers van het Nederlands, die voldoen aan de structurele vereisten die Thrift geeft voor zins-interne object drop, namelijk (i) de projectie van AspP (door de aanwezigheid van een telisch werkwoord) en (ii) plaatsing van het telische werkwoord in de hoofdpositie van AspP (en geen verplaatsing naar TP), vergelijkbaar met de structuur in (5). Toch kan het object daar niet verzwegen worden, zoals geïllustreerd in (6) en andere relevante voorbeelden in (7):⁴

(6) **Jakob leeg eten? Dat nooit!*

$[_{\text{Topic}} \emptyset_j] [_{\text{CP}} \text{Jakob}_i [_{\text{TP}} t_i [_{\text{AspP}} \text{ec}_j \text{leeg eten}_k [_{\text{VP}} t_i t_j t_k]]]]]$

(7) a. **Jakob moet leeg eten*

b. **Ik zie dat Jakob leeg eet*

c. **Ik zie hem leeg eten*

Mogelijk staat het zins-externe topic (\emptyset) in de volwassen zinnen in (6) en (7) te ver weg van de nul variabele (ec) door de tussenkomst van een CP – deze CP zou ontbreken in de kindzinnen –, zoals Thrift veronderstelt (p. 162). Onafhankelijke evidentie voor deze oplossing wordt echter niet gegeven. Ten tweede: Vindt alle object drop in vroege Nederlandse kindertaal plaats in telische zinnen? Thrift berekent de proportie weggelaten objecten ten opzichte van het

aantal telische zinnen. Haar hypothese – welke voorspelt dat object drop, in ieder die geval in het tweede stadium, in zinnen met een AspP en dus telische zinnen plaatsvindt – vraagt om een omgedraaide berekening: de proportie telische zinnen ten opzichte van het aantal zinnen met object drop.

De analyse roept vragen op, maar de gekozen data plaatsen mij voor een nog groter raadsel. Thrift baseert haar analyses op transcripties van geluidsopnames van zes kinderen. Dit zijn twee Vlaamse drielingen. Deze keuze vraagt om een goede motivatie, want het is niet evident dat deze data representatief zijn voor Nederlandse kindertaal.⁵ Voordeel van de gekozen corpora was dat ze reeds voorzien waren van syntactische codering, maar deze werkbesparing is gezien hetgeen ingeleverd wordt aan betrouwbaarheid en generaliseerbaarheid met moeite te accepteren. Onbegrijpelijk wordt de keuze wanneer blijkt dat in de gekozen corpora alleen de uitingen van de kinderen zijn getranscribeerd, en de context van deze uitingen weggelaten is. Hierdoor is Thrift niet in staat om een van de onderzoeksvragen, specifiek de onderzoeksvraag waarin de cognitieve ontwikkeling aan de orde komt (*Does object drop in child Dutch obey discourse-linking?*), met eigen data te beantwoorden. Hiermee wankelt niet alleen een belangrijke pijler onder de dissertatie, maar wordt tevens een fraaie kans gemist. In het inleidende hoofdstuk geeft Thrift terecht aan dat er nog veel werk ligt als het gaat om de interactie van cognitieve en grammaticale ontwikkeling. Zij lijkt met haar dissertatie dit gat te willen dichten. Echter, doordat de rol van cognitieve ontwikkeling onuitgewerkt blijft, wijkt Thrift's studie maar weinig af van de generatieve studies die in het inleidende hoofdstuk op precies dit punt bekritiseerd worden.

3 Met dank aan Siebe de Korte.

4 In (6) en (7) is *zijn bord* het antecedent.

5 Zoals Thrift zelf al aangeeft, zijn er diverse aanwijzingen dat de taalontwikkeling van drielingen afwijkt van die van eenlingen. De ontwikkeling van deze twee drielingen zou niet afwijkend zijn, maar uitleg hierover ontbreekt.

Boekbesprekingen

Referenties

David Poeppel & Kenneth Wexler (1993) "The Full Competence Hypothesis of Clause Structure in Early German", in: *Language* 69:1, pp. 1-33.

Hilary Sara Bromberg & Kenneth Wexler (1995) "Null Subjects in Child Wh-Questions" MIT Working Papers in Linguistics 26, pp. 221-247.

Elma Blom

email: w.b.t.blom@uva.nl

Signalementen

Lelijk Nederengels

In *De taalvervuilingsAward*, uitgegeven bij de Sdu, maken Eric Tiggeler en Rob Doeve de kachel aan met het lelijkste Nederengels dat ze zijn tegengekomen. Het begrip Nederengels komt uit de mond van de moderne taalgebruiker die zich overgeeft aan doorzichtige dikdoenerij in een 'mix' van gemankeerd Nederlands en gebrekkig Engels. De auteurs verzamelden sterke staaltjes van dit taalgebruik in een alfabetische lijst en voorzagen die van hun ironische commentaar. Zo wordt sollicitanten aangeraden om termen te gebruiken als je 'sterke business focus' of je 'commerciële focus', want dat houdt bedrijven zelf ook bezig. Ook kun je 'focussen op je targets' of 'gefocust zijn'. Velen zullen de term 'last minute' kennen uit de reiswereld: 'een last minute boeken'. De theologische faculteit in Tilburg biedt echter de mogelijkheid om 'last minute theologie' te gaan studeren. Als de amandelen van je kind eruit moeten, meld je je in het ziekenhuis bij de afdeling 'Kids'. Zo heb je ook een site (dit woord staat niet in de lijst) op internet met de naam 'Kids & Trips', waarin staat hoe je 'met de kids op stap' kunt gaan. (JNT)

Spelling

Van de hand van Ludo Permentier verscheen in 2005 bij uitgeverij Van Dale de fraaie gids *Spelling*, waarvoor een selectie is gemaakt uit de trefwoorden van de nieuwste editie van wat wel 'De Dikke Van Dale' wordt genoemd. Een deel van de trefwoorden gaat vergezeld van de uitspraakvorm, die in een andere kleur is weergegeven. De zelfstandige naamwoorden

hebben hun bepaald lidwoord bij zich. Ook zijn morfologische gegevens vermeld, zoals de verkleiningsuitgang, de meervoudsuitgang, de vervoegingvormen e.d. De trefwoordenlijst wordt voorafgegaan door een uitgebreide bespreking van de spellingregels. De mededeling op de achterkaft van het boek dat je kunt zoeken op klank (oberzjen voor aubergine, oto voor auto) is verwarrend, omdat de indruk wordt gewekt dat deze uitspraakvormen als trefwoorden zijn opgenomen met een verwijzing naar de vormen zoals ze gespeld worden. Bedoeld is echter dat bepaalde trefwoorden vergezeld gaan van de uitspraakvorm. (JNT)

Tweetaligheid

Bij Multilingual Matters verscheen in 2006 van Colin Baker de vierde editie van het uitgebreide handboek *Foundations of bilingual education and biligualism*. Het werk is opgebouwd uit negentien hoofdstukken, waarin de vele kanten van dit onderwerp worden belicht: wat er precies onder tweetaligheid wordt verstaan, hoe het wordt gemeten, vroege en late ontwikkeling van tweetaligheid, tweetaligheid en cognitie, typen van tweetaligheid, onderwijs voor tweetaligen, het effect van tweetalig onderwijs, enzovoort. In een apart hoofdstuk komt de relatie aan het woord tussen dove mensen en tweetaligheid/tweetalig onderwijs. (JNT)

Diverse woordenboeken

In 2006 verscheen bij uitgeverij Van Dale de derde druk van het *Groot woordenboek hedendaags Nederlands* in de nieuwe spelling. Interessant aan dit mooi uitgegeven werk is dat woordenboek en synoniemenboek in één band verenigd zijn. Ook bevat het boek kaderteksten met encyclopedische en grammaticale informatie.

In 1998 verscheen van de hand van Nicoline van der Sijs een boek over leenwoorden in het Nederlands én Nederlandse woorden in andere talen. Onlangs verscheen een nieuwe druk van haar monumentale leenwoordenboek, waarin de invloed van andere talen op het Nederlands aan de orde komt (zie NT 11.2). Interessant is dan ook haar nieuwe publicatie *Klein uitleenwoordenboek*, dat in 2006 bij de Sdu verscheen. Daarin wordt de geschiedenis uiteengezet van enkele honderden zogenaamde ‘uitleenwoorden’, Nederlandse woorden die in andere talen terecht zijn gekomen. Het gaat niet alleen om zelfstandige naamwoorden, hoewel die sterk in de meerderheid zijn, maar ook om een aantal woorden als *blauw, eigenwijs, gezellig, tellen, toch, drie* en de uitroep *jeminee*.

Bij uitgeverij Bert Bakker verscheen een nieuwe editie (derde druk) van het interessante Bijbels lexicon (Karina van Dalen-Oskam en Marijke Mooijaart), waarin de nieuwe Bijbelvertaling is verwerkt, die overigens maar één nieuwe Bijbelse uitdrukking heeft opgeleverd, te vinden onder het lemma Lucht. Het lexicon is van naam veranderd; het draagt nu als titel *Nieuw Bijbels Lexicon*.

In NT 11, 1 werd aandacht besteed aan het voorleeswoordenboek *Mijn eerste Van Dale*. In 2006 verscheen het al even prachtige *Mijn eerste Fryske Van Dale* van dezelfde auteurs, met een Friese bewerking door Mindert Wynstra. Het bevat 750 alfabetisch geordende trefwoorden met leuke kleurrijke illustraties en versjes die de betekenis aangeven. (JNT)

Algemene taalkundige studies

Onder redactie van Francisco J. Ruiz de Mendoza Ibáñez en M. Sandra Peña Cervel verscheen in 2005 bij Mouton de Gruyter de bundel *Cognitive Linguistics*, dat als ondertitel draagt *Internal dynamics and interdisciplinary interaction*. Het boek heeft niet alleen aandacht voor de variëteit binnen het onderzoek van de cognitieve taalkunde, maar het biedt tevens een actueel overzicht van de belangrijkste pogingen om verbanden te leggen tussen deze vorm van taalwetenschap en andere disciplines en subdisciplines. De bundel bestaat uit vier afdelingen, waarvan de bijdragen zich bezighouden met telkens een andere relatie: Section 1: Variety in unity: Cognitive-functional Linguistics and different routes within CL, Section 2: A usage-based Cognitive Linguistics, Section 3: A mental-process-oriented Cognitive Linguistics, Section 4: A discourse-oriented Cognitive Linguistics.

Onder redactie van Katalin É. Kiss verscheen in 2005 bij Mouton de Gruyter een lijvige bundel artikelen waarin wordt getoond hoe de onoplosbare descriptieve problemen waarvoor de traditionele, inductieve benadering van de klassieke talen zich gesteld ziet, herleid kunnen worden tot interacties binnen de Universele Grammatica. Daarnaast leveren deze studies cruciale nieuwe data op voor de syntactische en morfosyntactische theorievorming. (JNT)

Laatste delen Taal in stad en land voor België en Frankrijk

De reeks ‘Taal in stad en land’ had zich uitgebreid naar België en Frankrijk met drie delen: het Brussels, het Belgisch-Limburgs en het Frans-Vlaams. In 2005 zijn er nog vier delen verschenen: West-Vlaams, Oost-Vlaams, Vlaams-Brabants en Antwerps, en Stadsantwerps. Daarmee is de reeks over de Nederlandse dialecten in Nederland, België en Frankrijk gecompleteerd.

Het West-Vlaams behoort tot onze oudste dialecten, die bovendien het beste bewaard zijn. Het dialect heeft in vergelijking met andere Nederlandse dialecten weinig invloed van het Standaardnederlands ondergaan, wat te maken

heeft met de geïsoleerde ligging en de geringe verstedelijking. De auteurs, Magda Devos en Reinhild Vandekerckhove, besteden aandacht aan het West-Vlaams in het Zuid-Nederlandse dialectlandschap, de klanken, woordvorming, verschijnselen op zinsniveau, de woordenschat en de toekomst van het dialect. Ook komt de West-Vlaamse dialectliteratuur ter sprake, evenals de literatuur over de West-Vlaamse dialecten.

Het deel over het Oost-Vlaams werd geschreven door Johan Taeldeman. Van de vijf Vlaamse provincies heeft Oost-Vlaanderen het meest versneden dialectlandschap. Door de vroegere invloed van het West-Vlaams in het westen en de huidige invloed in het oosten van het Brabantse dialect zijn er grote verschillen ontstaan in het Oost-Vlaams. De auteur van het boek gaat in op het Oost-Vlaamse dialectlandschap in het algemeen, op de klanken, de verbuiging en vervoeging, speciale zinsbouwelementen, de woordenschat, de externe geschiedenis van het dialect(landschap) in Oost-Vlaanderen, dialectattitudes, en dialectcultuur en dialectliteratuur. Ook zijn er dialectteksten opgenomen.

In het deel over het Vlaams-Brabants en Antwerps van Miet Ooms en Jacques Van Keymeulen wordt aandacht besteed aan het dialect van het hertogdom Brabant met Antwerpen als belangrijkste stad, dat geldt als meest invloedrijke dialect tot aan de scheiding van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in 1585. Tegenwoordig heeft het opnieuw een leidende rol: steeds meer dialecten nemen kenmerken van het Brabants over. Het boek behandelt de externe geschiedenis van het Brabants, de klanken en de spelling, de woorden ene woorddelen, de zinsbouw, de Brabantse woordenschat, literatuur in een Antwerps of Vlaams-Brabants dialect en de toekomst van het Brabants.

Het Stadsantwerps, waarover een deel werd geschreven door Georges De Schutter en Jan Nuyts, wordt beschouwd als een van de meest bloeiende dialecten van Vlaanderen. Het boek begint met enkele inleidende beschouwingen over Antwerpen en zijn taal. Vervolgens wordt

ingegaan op het Antwerps als Brabants dialect. Daarna komen de klanken, woordvormen, woordgroepen en zinnen, en de woordenschat aan de orde. Ten slotte volgen drie hoofdstukken over het Antwerps in de literatuur, het gesproken Antwerps in het cultuurleven, en de toekomst van het Antwerps. (JNT)

Studies over taalverwerving

In 2005 promoveerde Sharon Unsworth aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift waarin de verschillen en overeenkomsten worden onderzocht in de verwerving van scrambling van het lijdend voorwerp in het Nederlands bij drie groepen van leerders van het Nederlands: vroege T2-verwervers, late T2-verwervers en vroege T1-verwervers. Uit het onderzoek komt naar voren dat beide groepen van T2-leerders bij de verwerving van scrambling dezelfde ontwikkelingsstadia doorlopen, en dat T2-verwerving aan dezelfde restricties onderhevig is als T1-verwerving.

Aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde Annerieke Boland op een onderzoek dat antwoord probeert te geven op de vraag in hoeverre begrenzings aan taalvariatie in de taal van volwassenen en in de stadia van T1-verwerving identiek zijn. Het onderzoek is verricht in het semantische domein van tijd, modaliteit en aspect (TMA) en laat zien dat er opmerkelijke overeenkomsten zijn in de ontwikkeling van TMA-uitdrukkingen in diachronie, synchronie en T1-verwerving.

Somja van Boxtel promoveerde in 2005 aan de Radboud Universiteit Nijmegen op een proefschrift waarin de mogelijkheden worden onderzocht voor late T2-verwervers om een hoog eindniveau te bereiken voor de doeltaal. Wat een belangrijke rol lijkt te spelen voor deze groep is iets als taalaanleg of taalbewustzijn, waarmee de late T2-verwerver beter in staat lijkt te zijn details waar te nemen in de vorm van het taalaanbod en deze te verwerken. (JNT)

Taalkalenders

Ook dit jaar verscheen er een Onze Taal Taalkalender. De kalender voor 2007 heeft op maandag een taalkronkeldag, die wordt verzorgd door Saskia Aukema. Op dinsdag is het etymologiedag (Marlies Philippa). Op woensdag vinden we de taaladviesdag van de Taaladviesdienst. Op donderdag is het traditioneel gezegdedag (Riemer Reinsma). De vrijdag is dit jaar de Amsterdamsetaaldag (Jan Luitzen). De namendag op zaterdag is nieuw. Deze dag heeft Leendert Brouwer onder zijn hoede. Zondag ten slotte is uitleenwoordendag (Nicoline van der Sijs).

Voor 2007 is er ook weer een Kindertaalkalender, waarin van alles wat met taal te maken heeft is opgenomen, speciaal voor kinderen: spelletjes, opdrachtgedichten, moppen en gekke taalfouten.

Bibliografie

Baker, Colin. *Foundations of bilingual education and bilingualism.* Clevedon enz.: Multilingual Matters, 2006. XII + 492 blz. ISBN 1 85359 864 X. BP 19,95.

Boland, Annerieke. *Aspect, tense and modality: theory, typology, acquisition.* Utrecht: LOT, 2006. Volume I: XVI + 250 blz. Volume II: XIV + 393 blz. ISBN 90 76864 92 6. EUR 42,04.

Boxtel, Sonja van. *Can a late bird catch the worm? Ultimate attainment in L2 syntax.* Utrecht: LOT, 2005. : XII + 185 blz. ISBN 90 76864 76 4. EUR 24,39.

Dalen, Karina van & Marijke Mooijaart. *Nieuw bijbels lexicon.* Amsterdam: Bert Bakker, 2005. 445 blz. ISBN 90 351 2864 8. EUR 19,95.

Devos, Magda & Reinhild Vandekerckhove. *West-Vlaams.* Tielt: Lannoo, 2005. 170 blz. ISBN 90 209 6051 4. EUR 12,50.

Groot woordenboek hedendaags Nederlands. Utrecht/Antwerpen: Van Dale. XIV + 1734 blz. ISBN 90 6648 160 9. EUR 82,50.

Kindertaalkalender 2007. Den Haag: Sdu, 2006. ISBN 90 12 11189 7. EUR 14,49.

Kiss, Katalin É. *Universal Grammar in the Reconstruction of Ancient Languages* Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 2005. VI + 526 blz. ISBN 3 11 018550 4. EUR 98,00.

Mendoza Ibáñez, Francisco J. Ruiz & M. Sandra Peña Cervel (red.). *Cognitive Linguistics. Internal Dynamics and Interdisciplinary Interaction.* Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 2005. X + 432 blz. ISBN 3 11 018617 9. EUR 98,00.

Onze Taal Taalkalender 2007. Den Haag: Sdu, 2006. ISBN 90 12 11054 8. EUR 15,26.

Ooms, Miet & Jacques Van Keymeulen. *Vlaams-Brabants en Antwerps.* Tielt: Lannoo, 2005. 122 blz. ISBN 90 209 6047 4. EUR 12,50.

Permentier, Ludo. *Spelling.* Utrecht/Antwerpen: Van Dale, 2005. 555 blz. ISBN 90 6648 982 0. EUR 19,90. Met CD.

Schlichting, Liesbeth, Betty Sluyzer & Marja Verburg. *Myn earste Fryske Van Dale foarlêswurdboek.* Utrecht: Van Dale, 2006. 144 blz. ISBN 90 330 0550 6. 19,95

Schutter, Georges De & Jan Nuyts. *Stadsantwerps.* Tielt: Lannoo, 2005. 176 blz. ISBN 90 209 6052 0. EUR 12,50.

Sijs, Nicoline van der. *Klein uitleenwoordenboek.* Den Haag: Sdu, 2006. 206 blz. ISBN 90 12 11237 0. EUR 19,95.

Taldeman, Johan. *Oost-Vlaams.* Tielt: Lannoo, 2005. 123 blz. ISBN 90 209 6048 2. EUR 12,50.

Tiggeler, Eric & Rob Doeve. *De taalvervuilings-Award. Het lelijkste Nederengels ooit.* Den Haag: Sdu, z.j. 93 blz. ISBN 90 12 10867 5. EUR 10,00.

Unsworth, Sharon. *Child L2, adult L2, child L1: differences and similarities. A study on the acquisition of direct object scrambling in Dutch.* Utrecht: LOT, 2005. XIV + 499 blz. ISBN 90 76864 87 X. EUR 35,22.

De redactie en uitgever hebben besloten de inhoudsoverzichten niet langer op papier beschikbaar te stellen. Er is voor gekozen om de jaaroverzichten voortaan via de website aan te bieden via www.vangorcum.nl/taalkunde/register.pdf

Inhoudsoverzicht Nederlandse Taalkunde

Artikelen

Johanneke Caspers & Ariane van Santen

Nederlands uit Franse en Chinese mond. Invloed van T1 op de plaatsing van klemtoon in Nederlands als tweede taal? 289-318

Leonie Cornips & Anne Ribbert

Variatie in tweeledige verbale clusters in het Heerlens Algemeen Nederlands (HAN) 59-76

Andy van Drom

Gebruik en perceptie van taboewoorden bij Vlaamse studenten. Invloed van sekse en seksuele geaardheid 319-331

Wilbert Heeringa & John Nerbonne

De analyse van taalvariatie in het Nederlandse dialectgebied: methoden en resultaten op basis van lexicon en uitspraak 218-257

Matthias Hüning

Reciprociteit in het Nederlands: de geschiedenis van *elkaar* en *mekaar* 185-217

Theo Janssen

Focusconstructies als *kijk eens* en *moet je eens kijken* 332-365

Jürgen Jaspers

Marokkaanse jongens en het Algemeen Nederlands. Substandaardisering als sociale onderhandeling 258-285

Frank Joosten & Lea Vermeire

Collectiva en relationaliteit 23-58

Olaf Koenenman & Elien Postma

Veranderingen in Friese werkwoordclusters 124-145

Gertjan Postma

Van *groter dan* naar *groter als* – structurele oorzaken voor het verval van het comparatieve voegwoord *dan* 2-22

Ina Schermer-Vermeer

Worstelen met het voorzetselvoorwerp 146-167

Joost Zwarts

Om en *rond*: een semantische vergelijking 101-123

DigiTaal

Folkert de Vriend & Jos Swanenberg

D-kwadraat: digitale databanken en digitaal gereedschap voor WBD en WLD 366-372

Boekbesprekingen

Hans den Besten

Nicoline van der Sijs (red.), *Wereldnederlands. Oude en jonge variëteiten van het Nederlands* 82-86

Elma Blom

Erica Thrift, *Object drop in the L1 acquisition of Dutch* 376-379

A.M. Duinhoven

A. van Heerikhuizen, M. van Montfrans, B. Naarden, J.H. Reestman (red.), *Het Babylonische Europa. Opstellen over veeltaligheid* 79-82

Jannemieke van der Gein

Eva M. Tol-Verkuyl, *Taal in tekst. Hoe je taal gebruikt om tekst vorm te geven* 168-170

Matthias Hüning

José Tummers, *Het naakt(e) adjectief. Kwantitatief-empirisch onderzoek naar de adjectivische buigingsalternantie bij neutra* 170-173

Folkert Kuiken

J.D. Koldijk, *Het Bildts, zijn wezen, herkomst en problematiek. Een dialectgeografisch en historisch onderzoek* 86-88

Jan Nijen Twilhaar

Henk Bloemhoff (m.m.v. Sietske Bloemhoff e.a.), *Stellingwarfs Woordeboek*
Henk Bloemhoff (m.m.v. Janna Withaar, Albertha Bloemhoff en Thea Bontekoe), *Stellingwarfs – Nederlands. Verklarend handwoordenboek* 373-375

Jan. W. de Vries

Nicoline van der Sijs (red.), *Leeg en ijdel. De invloed van de bijbel op het Nederlands* 173-176

Fred Weerman

Pieter A.M. Seuren & Gerard Kempen, *Verb Constructions in German and Dutch* 77-79

Signalementen 89-94, 177-179, 380-383

Uit de tijdschriften 95-97, 180-181, 286-287

Ontvangen boeken 98-99, 182-183, 288

Van de redactie 1